

Kapitalist Restorasyon mu, Politik Devrim mi?

Sungur SAVRAN

Moskova Spartak-Dinamo Kiev maçı. Sovyetler Birliği'nin bu iki futbol devinin mücadelesi televizyondan naklen yayımlanıyor. On milyonlarca Sovyet vatandaşı televizyon başında. Derken ilk yarı bitiyor, kamera stüdyoya dönüyor. İki yarı arasında Sovyet televizyonu kapitalist ülkelerin televizyonundan farklı olarak banka, tuvalet malzemesi, deterjan reklamlarıyla uyutmuyor seyircilerini. Onun yerine "piyasa"nın, Sovyetler Birliği'nde günlük dilde "kapitalizm" anlamına gelen bu çok özel "ürün"ün reklamını yapıyor. Gorbaçov'un ekonomik danışmanı, Başkanlık Konseyi üyesi Stanislav Şatalin, gözlerinin hayretten faltaşı gibi açılmış olduğunu tahmin edebileceğimiz on milyonlarca futbolsevere sesleniyor: "Piyasadan korkmayın. Hiç kimseye zarar gelmez piyasadan." (International Herald Tribune, 14 Mayıs 1990.)

Bu olay, Sovyetler Birliği ve Doğu Avrupa'da son yıllarda ortaya çıkan ve çoğu sosyaliste anlaşılmaz gibi görünen tuhaf durumun simgesi gibi. Ekonomik güçlükler içinde bunalan Sovyet ve Doğu Avrupa emekçilerine, piyasanın ve özel mülkiyetin üstünlüğü konusunda sürekli bir ideolojik bombardıman yapılıyor. Bürokrasi, eskiden bürokratik planlamaya dayanan idari sisteminin savunusu için kullandığı propaganda gücünü şimdi kapitalist yöntemleri yüceltmek amacıyla sömürüyor. Sovyet emekçisi (ve Doğu Avrupa emekçileri) bürokratik sistemin iflasıyla kapitalizmin propagandası arasında sıkışıp kalmış durumda. Piyasa, özel mülkiyet, emperyalizmle bütünleşme hızla gelişiyor.

Dünyada ve Türkiye'de sosyalist hareket içinde bazı akımlar bu gelişmeleri sevinçle selamlarken, bazıları da bu ülkelerde (en azından bir bölümünde) kapitalizme geri dönüşün şimdiden gerçekleştiğini ileri sürüyorlar. Kimi de Doğu Avrupa'da 1989 yılında yaşanan büyük kitlesel ayaklanmaların kapitalist restorasyon sürecinin asli bir unsuru olduğu kanısında. Bu yaklaşımlar ciddi yanlışlar içeriyor. Kapitalist restorasyon eğilimleri karşısında suskun kalmak da, erkenden kapitalizme dönülmüş olduğu yargısını vermek de, uluslararası sosyalist hareketin önündeki görevlerin doğru biçimde saptanmasına engel oluyor. Kitle hareketinin hedefinin kapitalist restorasyon olduğu yargısı ise, sosyalizmin yaşadığı bunalımdan tek çıkış yolu olan işçi ve emekçi mücadelelerinin önünü kapatmak anlamını taşıyor, dünya sosyalist hareketinin bu ülkelerdeki

müttefiklerini yanlış seçmesine zemin oluşturuyor.

Sovyetler Birliği'nde ve Doğu Avrupa'da yaşananları, bütün karmaşıklığı içinde doğru temellerde kavramak bugün Marksizmin ana görevlerinden biri. Çünkü bu ülkelerde uluslararası proletaryanın ve sosyalizmin geleceğini uzunca bir süre boyunca belirleyecek dünya-tarihsel önemde bir süreç yaşanıyor. Üstelik son derecede çelişik bir süreç bu: Bir yandan proletaryanın bütün kazanımlarının tehlikeye düştüğü, kapitalizme dönüşün temellerinin atıldığı bir süreç; bir yandan da proletaryanın ve önceki ezilen kitlelerin onyıllardır işçi devletlerini ele geçirmiş olan bürokrasiye karşı onurlu bir direnişini ve mücadelesini içeriyor. Kapitalist restorasyon yönündeki gelişmeler ile politik devrimin ilk adımları içiçe geçiyor, birbirlerini karşılıklı olarak koşullandırıyor ve birbirleriyle boy ölçüşüyor. İşte bu çelişik süreci kavrayabilmek, indirgemecilikten kaçınmak, gelişimi karmaşıklığı ve çok-yönlülüğü içinde tahlil etmek gerekiyor.

I. "SOSYALİZM"DEN KAPİTALİZME GEÇİŞ SÜRESİ

Günümüzde bürokratik işçi devletlerinde ortaya çıkan büyük değişimin kavranmasındaki güçlüğü'nün arka planında, bu ülkelerin sosyo-ekonomik ve politik doğası konusunda teorik bir berraklığın ve propagandanın ötesine gidebilen ampirik bilginin eksikliği yatıyor. Bir yandan bu toplumların bugünkü bunalımdan önce ne tür bir doğaya sahip olduğunun doğru teşhis edilememesi, yaşanan sürecin "sosyalizmin çöküşü" gibi görülmesine yol açıyor. Bir yandan da bu toplumları kapitalist bir sosyo-ekonomik formasyondan ayıran öğeler maddeci bir temelde tanımlanamadığı için kapitalizme dönüş eğilimlerinin bilimsel bir tahlilini yapmak olanaksızlaşıyor. Dolayısıyla, bürokratik işçi devletlerinde kapitalist restorasyon dinamiklerini değerlendirmeden önce bu konuya değinmek gerekiyor.

1. Sosyalizme Geçiş Toplumlari ve Kapitalizm

Bir toplumun sosyo-ekonomik karakteri ancak ekonomik aruğun üretilmesi ve mülkediniilmesi sürecine bakılarak saptanabilir. Sermayenin, üretim ve geçim araçlarından tümüyle yoksun emekçilerle giriştiği ilişki sonucunda, üretilen ekonomik artığı artı-değer biçimi altında mülkedinerek yeniden sermayeye dönüştürmesi, kapitalist toplumun sosyo-ekonomik karakterini tanımlar. İşte bu süreç, yani sermaye birikimi, bütün toplumsal yaşama damgasını vuran temel süreç haline geldiğinde, kapitalist bir toplumla karşı karşıyayız demektir. Sermayenin üretimi ve yenidenüretiminin bu biçimde gerçekleşmesi için bazı koşullar gereklidir. Birincisi, üretim araçları toplumun belirli bir kesiminin, kapitalist sınıfın, elinde toplanmış olmalıdır. İkincisi, sermaye "kendini genişleten değer" olduğuna, toplumsal aruğu artı-değer biçimi altında mülkedindiğine göre, meta üretimi (piyasa sistemi) toplumsal üretimin düzenlenmesinin hakim biçimi olmalıdır. Üçüncüsü, üretim ve geçim araçlarından yoksun bir emekçiler kitlesi, yani proleterler sınıfı, ekonomi-dışı hiçbir zora başvurulmaksızın, salt yaşamlarını sürdürebilmek, en temel gereksinimlerini dahi karşılayabilmek için emekgüçlerini satmak zorunda olmalıdır. Bu son nokta başka bir biçimde de ifade edilebilir: İnsanın çalışma kapasitesi, emekgücü, upkı emeğin ürünleri gibi bir meta haline gelmiş olmalıdır. Dolayısıyla, her meta gibi bir değeri olmalıdır. Ücret, bu değerın etrafında dalgalanan, arz

ve talebe göre kimi zaman üzerine çıkan, kimi zaman altına düşen bir fiyat niteliği taşınmalıdır. Yani emekgücünün de arzının ve talebinin belirlendiği bir piyasası olmalıdır.

Bu üç koşul, kapitalist bir sosyo-ekonomik formasyonun varlığı açısından tanımlayıcı koşullardır. Sovyetler Birliği, Çin Halk Cumhuriyeti, Doğu Avrupa ve benzeri öteki ülkelerde ise, sosyo-ekonomik yapıyı tanımlayan, tam da bu koşulların yokluğudur.

- Bu toplumlarda üretim ve dolaşım araçları (toprak, madenler, fabrikalar, ulaşım ağı, bankalar, iç ve dış ticaret) ezici çoğunluğuyla kolektif mülkiyet altındadır. Büyük özel mülkiyet tasfiye edilmiş, bunun yerini, başka kolektif mülkiyet biçimlerinin yanı sıra, esas olarak devlet mülkiyeti almıştır. Dolayısıyla, bu toplumlarda, bir kapitalist sınıfın varlığının önkoşulu olan, üretim araçlarının özel mülkiyetinden söz edilemez. Burada bir temel itiraz noktasına kısaca değinmek gerekiyor. 1970'li yıllardan bu yana yaygınlaşan bir eleştiriye göre "devlet mülkiyeti sosyalizm değildir." Kuşkusuz, böyle ifade edildiğinde bu önerme doğrudur. Ama genellikle yapıldığı gibi buradan hareketle devlet mülkiyetinin özel mülkiyet karşısında sosyalizme geçiş açısından bir kazanım, hatta bir önkoşul olmadığını ileri sürmek yanlıştır. Evet, devlet mülkiyeti, yaygın olarak var olsa bile, her durum ve koşulda anti-kapitalist bir içerik taşımaz. Ama yaygın devlet mülkiyeti sermayenin sosyo-ekonomik yaşam üzerindeki hakimiyetini ortadan kaldırarak burjuvaziye hakim sınıf konumundan indirdiği takdirde sosyalist bir biçim niteliğini taşır. Gerek bu yönden, gerekse planlanmış bir ekonominin önkoşulu niteliğiyle devlet mülkiyeti sosyalizme geçişin zorunlu bir unsurudur. Bu kendi başına devlet mülkiyetinin sosyalizmi gerçekleştirdiği anlamına gelmez elbette. Başka bir deyişle, devlet mülkiyeti sosyalizme geçişin yeterli değil ama gerekli bir koşuldur.

- Sermaye, Marx'ın deyişiyle, "hareket halinde değer"dir. Yani meta üretiminin ekonomik yenidenüretimin hakim biçimi olmasını, piyasayı, parayı, rekabeti vb. varsayar. Sözkonusu toplumlarda ise piyasanın ve meta kategorilerinin (para, fiyat, ücret vb.) ekonominin işleyişinde (özellikle tüketim malları alanında) önemli bir rolü olmakla birlikte, son döneme kadar planlama ekonomik düzenleme açısından hakim ilişki niteliğini taşımış, meta üretimi ise tâbi bir konumda kalmıştır. Burada "ilişki" sözcüğünün üzerinde dikkatle durmak gerekiyor. Planlama (her ne kadar dar anlamda teknik yönlerinin varlığı yadsınmazsa da) salt bir ekonomik teknik değildir, öncelikle bir üretim ilişkisidir. Üreticilerin emeklerinin, ancak ürünlerinin değerleri aracılığıyla, yani piyasa dolayımıyla toplumsallaştığı meta üretimine karşıt olarak, üreticilerin üretim faaliyetini dolayimsız ve bilinçli bir biçimde birbirine bağlayan bir üretim ilişkisi. Meta üretimi kapitalizmin yenidenüretiminin zeminini, planlanmış üretim ise sosyalist üretimin temelini oluşturur.

- Nihayet, emekgücü sözkonusu toplumlarda bir meta olmaktan çıkmıştır. Bu nokta sorunun en tartışmalı ve en güç anlaşılan yönü olduğu için burada üzerinde ayrıntılı olarak durmak gerekiyor. Herşeyden önce, emekçilerin bu toplumlarda toplumsal gelirden aldıkları payın ücret biçimi altında ödeniyor olması, emekgücünün aynen kapitalist toplumda olduğu gibi burada da bir meta niteliği taşıdığının kanıtı olarak gösterilemez. Kapitalizmden sosyalizme geçiş toplumunda, sosyalizme (komünizme) özgü biçimlerle kapitalizme özgü biçimlerin bir arada var olması bu toplumun doğasından kaynaklanan

bir olgudur. Bu bir arada var oluşun bir vechesi de, yeni ilişkilerin kendilerini eski biçimler altında ifade etmeleridir. Ücret için de aynı şey sözkonusudur. Ücret, sermaye ile proleter arasındaki mübadele ilişkisinin (emekgücünün alım-satımının) olgusal biçimidir. Sermaye ile proleter ilişkisinin varlığı için bu olgusal biçimin altında, ilişkinin gerçek niteliğini cisimleştiren özsel biçim yani emekgücünün değeri var olmalı, ücret bu değerın bir ifadesi olmalıdır. Bu ise, ücretler genel düzeyinin meta üretiminin yasalarına tâbi biçimde emekgücünün değerinin çevresinde salınmasını gerektirir. Başka bir deyişle, ücret biçiminin emekgücünün meta karakterinin ifadesi olabilmesi için, genel ücret düzeyinin emekgücünün değeri ile ilişkisinin ekonomik olarak, yani piyasadaki arz ve talebin karşılıklı etkileşimi altında belirlenmesi gerekir. Oysa emekgücünün bu toplumlarda bu anlamda bir piyasası yoktur.

Bu noktayı biraz açalım. Kapitalizm koşullarında, yani genelleşmiş meta üretiminde, işgücü piyasasında arz ve talep mekanizmasının işlemesini sağlayan, yedek sanayi ordusu (ya da görece artık nüfus) olarak anılan işsizler kitlesinin dönemsel olarak büyüyüp küçülmesidir. Marx'ın deyişiyle,

"Yedek sanayi ordusu, durgunluk ve ortalama refah dönemlerinde, faal emek ordusu üzerinde büyük bir basınç yaratır; aşırı üretim ve hummalı büyüme dönemlerinde ise faal emek ordusunun taleplerini dizginler. Dolayısıyla, görece artık nüfus emek arz ve talep yasasının çevresinde döndüğü eksendir. Bu yasanın geçerlilik alanını sömürü faaliyetine ve sermayenin hakimiyetine mutlak olarak uygun sınırlar içinde tutar."¹

Bu yüzdendir ki, yine Marx'a göre, "bir bütün olarak alındığında ücretlerin genel hareketi yalnızca yedek sanayi ordusunun daralması ve genişlemesi tarafından düzenlenir."²

Yedek sanayi ordusu işgücü piyasasının işleyişinin odak noktası olduğuna göre, Sovyetler Birliği ve benzeri toplumlarda bir yedek sanayi ordusunun var olup olmadığı sorunu büyük önem taşıyor. Yedek sanayi ordusunun varlığı iki koşula bağlıdır: Birincisi, bir işsizler kitlesinin hiç olmazsa dönemsel olarak ortaya çıkması; ikincisi, çalışmakta olan işçilerin bu işsizlerce ikame edilebilmesi. Tartışma konusu olan toplumların bir bölümünde (Sovyetler Birliği'nde ve, Yugoslavya istisnasıyla, Doğu Avrupa'da) genel olarak işsizliğin mevcut olmadığı, Marksist olsun olmasın bütün uzmanların saptadığı bir nokta.³ İşsizliğin kitlesel olarak var olduğu durumlarda bile (Yugoslavya ve Çin örnekleri), işsizler çalışmakta olan işçiler için bir tehdit oluşturmazlar. Çünkü bu ülkelerde çalışma güvencesi son derecede yüksektir. İşçiler, bırakalım ekonomik ge-

1. Karl Marx, *Kapital*, Birinci Cilt, çev. Alaaddin Bilgi, Sol Yayınları, İstanbul, 1986, s. 656. Değiştirilmiş çeviri.

2. A.y., s. 654. Değiştirilmiş çeviri.

3. Bu konuda örneğin Sovyetler Birliği hakkındaki literatürden sayısız örnek verilebilir. Çeşitli uzmanların yazılarını bir araya getiren bir derleme için bk. David Lane (der.), *Labour and Employment in the U.S.S.R.*, Wheatsheaf, Brighton, 1986. Son dönemlerde Sovyetler Birliği'nin ekonomik bakımdan görece olarak geri cumhuriyetlerinde (özellikle Orta Asya'da) işsizlik yaygınlaşmaya başladı. Ancak bizim bu noktada tartışmakta olduğumuz, bu toplumların reformlar öncesindeki durumudur.

rekçeleri, disiplin ihlali dolayısıyla bile kolay kolay işten çıkarılamazlar. Bu yüzden de var olan işsizler kitlesi bir yedek sanayi ordusu işlevini göremez.

Öyleyse varılacak sonuç açıktır. Sözkonusu toplumlarda, emekgücünün fiyatının (ücretin) genel düzeyini ekonomik yasalara bağlı olarak düzenleyebilecek bir işgücü piyasası yoktur. Piyasası olmayan bir meta olmayacağına göre emekgücü burada meta karakterini yitirmiştir.⁴

Bu toplumlarda bir yedek sanayi ordusunun var olmaması, dolayısıyla emekgücünün meta olmaması, sermayenin hakimiyetinin ortadan kaldırılmış olduğunun tartışmasız kanıtıdır. Marx'ın deyişiyle.

"Çalışan nüfus, kendi üretiminin sonucu olan sermaye birikiminin yanı sıra, kendisinin görece olarak gereksiz hale getirilişinin, bir görece artık nüfusa dönüştürülüşünün araçlarını da yaratır... Bu, kapitalist üretim tarzına özgü bir nüfus yasasıdır... Öte yandan, artık emekçi nüfus birikiminin, ya da servetin kapitalist bir temelde gelişiminin, **zorunlu** bir ürün olduğu gibi, bu artık nüfusun kendisi kapitalist birikimin bir kaldırıcısı, daha da öte, kapitalist üretim tarzının bir varlık koşulu haline gelir."⁵

Kısacası, yedek sanayi ordusu olmayan bir kapitalizm ancak hayallerde var olabilir. Dolayısıyla, Sovyetler Birliği'ni ve ötekileri klasik Marksist anlamda kapitalist olarak nitelemek ya da hayali bir "devlet kapitalizmi" (sosyal emperyalizm) kavramı icat ederek bu toplumlara uygulamaya çalışmak beyhude bir çabadır.

2. Devletin Sınıf Doğası

Bu toplumlarda sermayenin hakimiyetinin koşullarının ortadan kaldırılmış olmasının devletin sınıf doğası açısından çok önemli bir sonucu vardır. Bu sonucu kavrayabilmek için öncelikle kapitalizmin uluslararası bir sistem ve burjuvazinin uluslararası bir sınıf olduğunu hatırlamak gerekiyor. Burjuvazi, bu ülkelerde ortadan kaldırılmış olmakla birlikte dünya çapında bir hakim sınıf olarak varlığını sürdürüyor. Uygun

4. Bülent Somay ("Varolan Sosyalizmdeki Devrimci Durum Üzerine Düşünceler", *Birikim*, 8, Aralık 1989), Ernest Mandel'le polemik içinde emekgücünün bu toplumlarda bir meta olduğunu kanıtlamaya çalışıyor. Usyürütmesi şu: bir toplumda ekonomik artık varsa artı-değer vardır, bu artı-değeri üretenler, üretken emekçilerdir; dolayısıyla bunlar ücretli emek kategorisine girerler, yani emekgücü metadır. Somay'ın usyürütmesinin her basamağında ciddi yanlışlar var. Birincisi, ekonomik artığın varlığı artı-değerin varlığı için bir kanıt olarak kullanılamaz; çünkü artı-değer ekonomik artığın kapitalist toplumda aldığı biçimdir. İkincisi, üretken emeğin varlığı artı-değerin varlığıyla zorunlu bir bağıntı taşımaz. Üretken emeğin kapitalist toplumda geçerli kıstası artı-değer üretimidir ama kapitalist olmayan toplumlarda doğayı yararlı biçimde dönüştüren her emek üretkendir. Nihayet en önemlisi şudur: Bütün bunlardan emekgücünün meta olduğuna varılamaz. Somay'ın usyürütmesi, zaten yanlışlarla malul olan ara halkalarından arındırıldığında, ekonomik artığın varlığının emekgücünün meta karakterine işaret ettiği argümanına dayanıyor. Bu, sadece kapitalist toplumda bir artık üretilir, başka hiçbir toplumda üretilmez demekle özdeştir. Bırakalım sosyalizme geçiş toplumunu, komünist toplumda bile doğrudan üreticiler bir ekonomik artık üreteceklerdir. Buradan ücretli emeğin varlığına mı ulaşacağız?

5. K.Marx, *Kapital*, a.g.y., s. 648-49.

koşulları bulduğu takdirde, dünya nüfusunun yaklaşık üçte birini barındıran bu ülkelerde de üretim sürecine el atacağı ve bu ülkelerin işçi sınıfını artı-değer üretiminin alanına sokacağı açık. Ne var ki, bu toplumlarda kolektif mülkiyetin, planlamanın ve çalışma garantisinin sosyo-ekonomik yaşamın belirleyici unsurları haline gelmiş olması, burjuvazinin burada yeniden hakim sınıf konumuna tırmanmasını engelliyor. İşte sözkonusu toplumların proletaryasının uluslararası (ve yerel) burjuvazinin hakimiyeti altına girmesi karşısında bir barikat işlevi gördüğü ölçüde, devlet işçi sınıfının **burjuvazi karşısındaki** toplumsal üstünlüğünü kurumsallaştıran bir siyasal organ niteliğini taşır. Sermayenin hakimiyetinin koşullarının yeniden yaratılmasını engellediği ölçüde bu ülkelerde devlet bir **işçi devleti** karakteri taşır.

Bu, sözkonusu devletlerde işçi sınıfı siyasal iktidarı doğrudan doğruya denetlememesine rağmen doğrudur. Bu devletler, işçi sınıfının içinden çıkarak ondan ayrışan, kendisine köklü ayrıcalıklar sağlayan bir bürokrasinin yönetiminde oldukları için **bürokratik olarak yozlaşmış işçi devletleridir**. Bu açıdan bakıldığında, işçi sınıfı **devlet içinde** bürokrasi karşısında hakim değil tâbi bir konumdadır. Bu da bürokratik geçiş toplumlarının temel çelişkilerinden biridir: Dünya tarihinin gördüğü en güçlü hakim sınıf olan burjuvazi karşısında sosyo-ekonomik açıdan hakim konumda olan işçi sınıfı, kendi bürokrasisi karşısında yenik düşmüş bir sınıftır.

İşçi sınıfının devletin dolaysız denetiminden uzaklaştırılmış olmasına rağmen bu devletlerin işçi devleti olarak nitelenebilmesinin temelinde, bir devletin sınıf doğasının, üzerinde yükseldiği sosyo-ekonomik yapının niteliği tarafından belirlendiği yolundaki Marksist önerme yatar. Devlet hangi sınıfın hakimiyetini, **ötekiler üzerindeki** üstünlüğünü koruyor ve yeniden üretiyorsa, o sınıfın siyasal organıdır, devlettir. Sözkonusu sınıf, siyasal iktidarı doğrudan doğruya elinde tutmuyor olabilir. Örneğin, burjuva devlet biçimleri arasında Bonapartizm, Marx'ın klasik tanımıyla, burjuvazinin ekonomik hakimiyetini koruyabilmek için politik hakimiyetinden vaz geçtiği bir biçimdir. Bürokratik diktatörlükler de bu anlamda (ve sadece bu anlamda) işçi devletleridir.⁶ Kuşkusuz, burjuva toplumunda Bonapartizm ile sosyalizme geçiş toplumunda bürokratik diktatörlük arasındaki paralel burada sona erer. Çünkü ilk durumda devlet biçimi sermayenin toplum üzerindeki hakimiyetini genişleyen ölçekte yeniden üretme kapasitesine sahipken, ikinci durumda devletin bu özgül biçimi sosyalizme geçişin önünü tıkadığı ölçüde işçi sınıfının hakimiyetinin genişlemesini, kökleşmesini ve geri dönülmez bir niteliğe kavuşmasını engeller.

Yani bürokratik diktatörlük işçi hakimiyetinin bir biçimidir, ama sınıfsız topluma geçişin önünü tıkar. Bu da "yozlaşma" sözcüğünün anlamını açıklar. Türkiye solunun politik kültüründe bu terim genellikle **ahlaki** bir yük taşıyor. Oysa bu bağlamda terim

6. Ahmet İnsel'in ("Sosyalist Rejim, Planlı Ekonomi ve 'Perestroyka': Sovyetler Birliği'nde Üçlü Bunalım", *Birikim*, 8, Aralık 1989) "Troçkist tahayyül dünyasının romantik" temalarına duyduğu hıncı şaşırtıcı. Anlaşılan İnsel'in de bir temsilcisi olduğu sol liberalizm yalnızca Stalinizmin değil bütün Marksizmin işini biriktirmekte ısrarlı. Burada, İnsel'in bütün eleştirilerine cevap vermek için yerimiz yok. Ama "bürokratik işçi devleti" vb. kavramlarla "kelimelerin üzerinde cambazlık" yapıldığı iddiası karşısında İnsel'e bu konuda başka hiçbir şey okumadıysa, yukarıdaki satırları yeniden okumasını tavsiye etmekten kenidimi alakoyamıyorum. İnsel, kuşkusuz, kavramların kelimelerle ifade edildiğini bilenlerdendir. Eğer sosyo-ekonomik formasyon, burjuvazinin hakimiyeti, yedek sanayi ordusu, devletin sınıf doğası vb. İnsel için sadece "kelimeler" ise, benim yapabileceğim bir şey yok.

tümüyle politik bir içerikle donanmış durumda. Proleter iktidarının en gelişkin biçimi elbette işçi sınıfının siyasal yaşama dolaysızca biçim verdiği durumdur. Yani proleter demokrasinin kurumlaşmış biçimi olan **sosyalist demokrasidir**. Sovyetlerin (konseylerin) devletin temel organları haline geldiği sosyalist demokrasi, dünyayı sınıfsız topluma götürebilecek **biricik** devlet biçimidir. İşte bu anlamda, bürokrasinin hakim olduğu işçi devleti "yozlaşmış," bu sözcüğün Batı dillerindeki karşılığı ile "dejenere" olmuş, yani "genus"undan ("tür"ünden) uzaklaşmıştır. Sınıfsız topluma doğru hareketin önünde bir engel haline geldiği ölçüde, dinamizmini bir süreç içinde yitirmişür. Ama "yozlaşmış" olması bu devletin bir işçi devleti olduğu gerçeğini ortadan kaldırmaz. Aşağıda işçi devletlerinin, içinde yaşamakta olduğumuz tarih diliminde (yine sosyalist demokrasi olarak nitelenemeyecek) yeni bir devlet biçimine geçmekte olduklarını göreceğiz.

3. Kapitalizmin Restorasyonu Yönünde Dinamikler

Sosyalizm, Sovyet bürokrasisi 1935-36'da tanımını değiştirene kadar, bütün Marksistler için sınıfsız toplum anlamına geliyordu. Marx ve Engels'de komünizm ve sosyalizm terimleri birbirlerinin yerine ikame edilebilen, eşanlamlı terimlerdi. Lenin ve Trotskiy'e gelince, sosyalizm onlarda sınıfsız toplumun Marx'ın tanımladığı alt aşamasına verilen addır; komünizm ise üst, nihai aşamasına.⁷ İşte, bu anlamıyla düşünüldüğünde, sosyalizmden kapitalizme geri dönüş, aynen bugünün ABD'sinde, Japonyası'nda ya da Batı Avrupası'nda feodalizmin restorasyonu kadar olanaksız birşeydir. Çünkü bir sınıfsız toplum olarak sosyalizme ulaşılması, üretici güçlerin kapitalizm altında vardıkları noktadan çok daha ileri bir noktaya kadar gelişmelerini varsayar. Bu derece gelişkin ve toplumsallaşmış üretici güçler ise kapitalizmin özel mülkiyet zarfına sığmaz. Sadece ekolojik dengede bir felâket ya da bir dünya savaşı sonucunda var olan üretici güçlerin büyük bölümüyle tahribidir ki insanlığı, günümüzün gelişkin kapitalizminden feodalizme geri düşürebilir. Ekolojik felâketlerin ya da dünya savaşlarının sınıfsız toplumda yeri olmadığı düşünülürse, sosyalizmden geri dönüşün tarihsel koşullarını hayal etmek zordur.

Ne var ki, günümüz dünyasında var olan bürokratik işçi devletlerinin üzerinde yükseldiği toplumlar sözcüğün klasik Marksist anlamında sınıfsız sosyalist toplumlar olmadığından, sosyalizme özgü ilişki ve biçimlerin kapitalizm kalıntısı ilişki ve biçimlerle bir arada var olduğu ve antagonistik bir ilişki içinde yarıştığı **sosyalizme geçiş** toplumları olduğundan, işte tam da bu nedenle bu toplumların kapitalizme geri dönüşü olanaklıdır. Üstelik, bu toplumların onyıllar boyu bürokrasinin sultası altında yaşıyor olması, bu geri dönüşü basit bir **olanaklılık** olmaktan öteye, bürokratik yozlaşmanın zaman içinde yarattığı ciddi bir **olasılık** haline getirir.

Herşeyden önce Sovyetler Birliği'nde **perestroykanın**, Çin'de "dört modernleşme" hareketinin, Macaristan'da "Yeni Ekonomik Mekanizma"nın, öteki Doğu Avrupa ülkelerinde piyasa ve özelleştirme reformlarının kapitalizme dönüş yönünde yarattığı dinamiki görmezlikten gelmekten vazgeçmek gerektiğini belirteyim. Bu reformları "sosya-

lizmin kendini yenilemesi" vb. tarzda bir hayalci ve özürücü söylemle yorumlayan yaklaşımlar, olsa olsa gerçek dünyada olan bitenleri farketmekte ve buna uygun davranmakta gecikmemizi ve böylece kapitalizmin zaferini kolaylaştırmamızı sağlar. Bugün tartışamayacak kadar açık bir süreç gözlerimizin önünde gerçekleşiyor: Bürokratik işçi devletlerinde kapitalist restorasyon dinamikleri artan bir hızla geliyor. Biraz alaycı bir tarzda söylersek, 1930'lu yıllarda rayından çıkan tren bugün yeniden hareket etmiştir. Ama ters yönde! "**Kapitalizmden sosyalizme geçiş toplumları**" günümüzde artık "**sosyalizmden kapitalizme geçiş süreci**"ni yaşıyor!

Kapitalizmin restorasyonu yönündeki eğilim ve dinamikleri ortaya koymak amacıyla, kısaca da olsa, **somut** bir takım olgulara değinelim. Herşeyden önce **perestroyka** tipi ekonomik reformların içsel mantığı kapitalist restorasyon tehlikesini kendiliğinden gündeme getirir.⁸ Kısaca özetlersek, bu reformların içerdiği yeni yöneliş, planlamanın yerine piyasanın hakimiyetini sağlamaya, kolektif mülkiyetin aleyhine özel mülkiyeti yaygınlaştırmaya, görece korunaklı bir büyüme modelinin yerine emperyalizmle hızla bütünleşmeye ve işçi sınıfını, başta işsizlik aracılığıyla olmak üzere, piyasa yöntemleriyle disiplin altına almaya dayanır. Bu dört boyutun her birinin tam da sosyalizme geçiş toplumlarında kapitalizmin restorasyonunun önünü kesen sosyo-ekonomik özelliklerin aşınması, giderek ortadan kalkması yönünde bir dinamik yaratacağı açıktır. Üstelik, günümüzde reformların çeşitli ülkelerde (Macaristan, Polonya, Yugoslavya, Çin, S.S.C.B.) ulaşmış olduğu evrede, bürokrasinin reformist kanadı piyasa ile planlama arasındaki savaşı piyasa lehine sonuçlandırmış, cürekâr biçimde özel mülkiyetin yaygınlaştırılması, devlet işletmelerinin çeşitli biçimlerde özelleştirilmesi ve yabancı özel sermayenin faaliyetinin genişletilmesi mücadelesine girişmiştir. Sorun artık küçük burjuva temellerde, ücretli emek çalıştırmayan türden özel mülkiyetin (bu "bireysel mülkiyet" olarak anılır) ya da işçi kooperatifleri türünden özel girişimlerin yararlılığının tartışılması değildir. Sorun, doğrudan doğruya büyük çaplı, modern işletmelerin kapitalist temellerde, yani özel sermaye ile ücretli emek ilişkisi temelinde yaygınlaşmasıdır. Başka bir biçimde ifade edilirse, ünlü "piyasa sosyalizmi" daha önce büründüğü peçeyi atmış ve gerçek yüzünü ortaya koymuştur: Meta üretiminin (piyasanın) üretimin **hakim** düzenleyicisi haline geldiği bir ekonominin temelinde ancak sermayenin hakimiyetinin zemin olabileceği artık herkesin görebileceği bir berraklıkla ortaya çıkmıştır.⁹

Piyasa yönelişli reformlara daha 1968'den itibaren adını atan Macaristan'da özel

7. Lenin için bk. *Devlet ve Devrim* (farklı edisyonlar), Beşinci Bölüm. Ayrıca bk. *Marksizm Devlet Üzerine* (Devlet ve İhtilal için Hazırlık Materyali), çev. M.Cengil, Öncü Kitabevi, İstanbul, 1975, s. 39 ve 122. Trotskiy için *İhanete Uğrayan Devrim*, Kardelen Yayınları, İstanbul, 1990 (basılmakta.)

8. Bunu solun büyük bölümünün **perestroyka'yı** alkışladığı ya da bu yeni yöneliş karşısında susmayı tercih ettiği bir aşamada, 1988 başında yazılmış bir yazıda kanıtlarıyla ortaya koymaya çalışmışım. Bk. "Sovyetler Birliği Nereye Gidiyor?", *Onbirinci Tez*, 8, Haziran 1988.

9. Bundan dört yıl önce sosyalizm adına "Yaşasın Piyasa!" şiarını yükseltenlerle tartışırken şunları yazmışım: "Meta ilişkileri ile sermaye ilişkisinin kopmaz bir içsel bağı vardır. Bu bağ dışsal olarak zaman zaman gevşeyebilir (Yugoslavya örneği) ama er veya geç yeniden kurulması kaçınılmazdır." ("Sol Liberalizm: Maddecî Bir Eleştiriye Doğru", *Onbirinci Tez*, 2, Şubat 1986.) "Piyasa sosyalizmi"nin sosyalizme geçiş toplumunun temel özellikleriyle çeliştiği, bu çelişkinin ya sermayenin hakim güç haline gelişiyle, ya da piyasanın süreç içinde geriletilmesiyle aşılabileceği gerçeği, bugün, sadece burada tasvir ettiğim pratik gelişmelerle kanıtlanmakla kalmıyor. "Piyasa sosyalizmi"nin kendi taraftarları, piyasa mekanizmasının var olan geçiş toplumlarının sosyo-ekonomik yapıları çerçevesinde hiçbir sorunu çözemediğini, tutarlı bir reformculuğun, bu yazıda işçi devletinin temelleri olarak ortaya konulan sosyo-ekonomik özelliklerin ortadan kaldırılması gerektirdiğini teorik düzeyde de itiraf ediyorlar. Bu konuda örnek olarak piyasa sos-

sermayeye başlangıçta en fazla yirmi işçi çalıştırma olanağı tanındığı halde,¹⁰ son yıllarda ardı ardına yapılan değişikliklerle bu sayı 500'e kadar yükseltildi. 1978'den sonra Deng reformlarının yarattığı ortamda Çin'de, kiminin yüzlerce işçi çalıştıran birkaç fabrikası olan yüzbinlerce kapitalist faaliyet göstermeye başladı. Piyasa reformlarına oldukça geç bir aşamada, son iki-üç yıl içinde geçen Polonya'da, Macaristan'daki tedrici süreç yerine radikal bir kararla sermayenin çalıştırabileceği işçi sayısına bir tavan konulmasına gerek bile görülmedi. Nihayet, Ekim devriminin hemen ertesinden itibaren özel mülkiyet temelinde kurulmuş işletmelerde ücretli işçi çalıştırmanın yasal olarak yasaklandığı (ve zamanla pratik içinde de ortadan kaldırıldığı) Sovyetler Birliği'nde son aylarda Halk Temsilcileri Kongresi'nde kabul edilen "kişisel mülkiyet" yasası ile ücretli işçi kullanımının kapısı açıldı.¹¹

Özel sermayenin ücretli emek çalıştırmasının önü böylelikle açılırken, öte yandan, devlet mülkiyetindeki fabrikalar ve önceki işletmeler çeşitli yöntemlerle özelleştiriliyor. Bu yöntemlerin en masum görüneni devlet mülkiyetindeki işletmelerin kiralanması: İşletme, kiralama yoluyla bazan o işletmenin işçi kolektifine, bazan da işletme dışından özel kişi ya da firmalara devrediliyor. Kiralayan, devlete belirli bir kira ödedikten sonra kârı yatırım ve tüketim amacıyla istediği gibi kullanıyor. Bunun bir adım ötesi, işletmelerin sermayesinin bir bölümünün hisse senetleri biçiminde işçi kolektifinin üyelerine satılması. (Tabii, burada aslan payı, hem önceliklerle desteklenen, hem de gelir düzeyi açısından hisse senedi alma olanağı daha yüksek olan işletme yöneticisi katmanına gidiyor: yani bürokrasinin bir kanadına.) Bazı durumlarda bu hisse senetlerinin dışarıya satışı yasak olduğu için, işçi kolektifi devlet mülkiyetinin ortağı haline geliyor. Bu durum devlet mülkiyeti ile kooperatif mülkiyetin melez bir biçimi olarak görülebilir. Ama bu tür durumların aslında daha ileri bir özelleştirmenin bir ara evresi olarak düşünüldüğü, bütün bu ülkelerde birer menkul değerler borsasının kuruluşunun planlanmasından (bu, Macaristan'da şimdiden gerçekleşmiş durumda) belli oluyor. İşçi kolektifinin üyelerinin ellerindeki hisse senetlerini borsada satmalarına izin verildiği andan itibaren bu işletmeler klasik anlamda kapitalist hisse senetli şirketlere dönüşeceklerdir. Zaten devlet işletmelerinin bir bölümü, daha şimdiden, çıkardıkları hisse senetlerini sadece işçilerine değil genel olarak kamuya da satmaya başlamış durumdadır.

Özelleştirmenin bir başka biçimi bir devlet işletmesinin kısmen ya da bütünüyle yabancı şirketlere satılması. Türkiye'de bile çimento fabrikalarının bir Fransız şirketine satılışının ya da Petkim'in yabancı sermayeye devri projesinin gördüğü yaygın tepki göz

yalizminin önde gelen bir savunucusu verilebilir: M.Ellman, *Socialist Planning*, Cambridge University Press, Cambridge, 1989, bütünü. "Piyasa sosyalizmi" kavramının tanımı ve çelişkileri için bk. S.Savran, "Sovyetler Birliği ...", a.g.m., s. 81-90.

10. Macaristan'da Stalinist bürokrasi bu "açılışı" 1968'de gerçekleştiren sesini bile çıkarmayanlar, şimdi aynı ürkek adımı Çavuşesku sonrası Romanyası atınca derhal devrimin "kapitalist" karakterini keşfediyorlar.

11. "Kişisel mülkiyet" teriminin hiç ikirciksiz bir biçimde "özel mülkiyet" anlamına geldiğini herkes bildiği halde, yasallaştırılan özel mülkiyetin adı konulmuyor. Bazı reformcular bunu bir dogmatizm işareti sayıyorlar. Bana kalırsa özel mülkiyeti "kişisel mülkiyet" gibi alışılmamış bir terimle anmak kolektif bir iktidarlardan başka hiçbir şey değil. Sovyet bürokrasisi Ekim devriminin kazanımlarını ortadan kaldırırken bir yandan da bunu böyle beceriksiz yöntemlerle gizlemeye çalışıyor.

önüne alınırsa, bu özelleştirme yönteminin bir işçi devleti bağlamında ne denli cüretkâr bir adım olduğu görülebilir. Bu tip özelleştirmenin en ünlü örneği, Polonya'da Dayanışma hareketinin doğduğu işletme olan Gdansk kenti tersanelerinin, **Johnson and Johnson** adlı çokuluslu şirketin sahibinin Polonya asıllı karısına satılması projesidir.¹² Bir ayrıntıyı eklemekte yarar var: Söz konusu tersanenin adı "**Lenin Tersanesi**" dir!

Nihayet, özelleştirmenin yağmaya en yaklaşan biçimi, başta işletme yöneticileri olmak üzere bürokrasinin kendi üyelerinin devlet mülkiyetindeki işletmeleri, çeşitli "hile-i şeriyeler"e başvurarak, yasaların kılıfına uydurarak kendi mülkiyetlerine geçirmeleri. Burada tam bir hile ve desise labirenti ile karşı karşıyayız. Kullanılan yöntemleri ayrıntısıyla kavramak, olayları uzaktan izleyenler için neredeyse olanaksız. Ama bir örnek verecek olursak, bir fabrikanın üst düzey yöneticileri o bölgenin ya da kentin partisi, bakanlık vb. kurumlarının önde gelen yöneticileriyle birleşerek bir özel şirket kuruyor, önce fabrikanın ürünlerinin dağıtımını üstlenerek belirli bir para-sermaye birikimine gittikten sonra, devlet mülkiyetindeki fabrikanın sermayesini hisse senetlerine dönüştürüyor, sonra öncelikli olarak ele geçirdikleri hisse senetlerini kurmuş oldukları özel şirkete devrediyorlar. Sürecin sonucunda işletme bütünüyle ya da hisselerin belirleyici bir oranı itibarıyla devlet mülkiyetinden çıkmış, bir özel ortaklığın mülkiyetine geçmiş oluyor. Bu sürecin en ileri gittiği ülkeler Macaristan ve Polonya. Bu son ülkede muhalif kitle hareketinin sürece takıldığı bir ad bile var: "**nomenklatura'nın özelleşmesi**". Yani bürokrasinin burjuvalaşması.

Kapitalizmin restorasyonunun temellerini hazırlayan bir başka gelişme de bütün bu ülkelerde kitlesel işsizliğin yeniden gündeme gelmesi. İşçi kolektiflerinin bir ölçüde yönetiminde söz sahibi olduğu devlet işletmeleri arasındaki ilişkilerin, ağırlıklı piyasa aracılığıyla kurulduğu Yugoslavya'da kitlesel işsizlik uzun süredir mevcut. Geri bir tarım ülkesinin kendine özgü koşullarından dolayı bir miktar işsizliğin hep var olageldiği Çin'de ise 1978 sonrasında kırsal komünlerin büyük ölçüde dağıtılması ve tarımda özel mülkiyetin gelişmesiyle birlikte köylülüğün bir bölümünün yoksullaşma sonucu büyük kentleri doldurması, işsizlerin sayısını 1980'li yıllarda büyük ölçüde artırdı. Ama onlarca yıldır işsizliğin tanınmadığı Sovyetler Birliği ve Doğu Avrupa'da da ilk kez iflaslara ve tensikata izin verilmesini öngören politikayla birlikte kitlesel işsizlik tehlikesi belirmiş durumda. Örneğin, 2000 yılından önce Sovyetler Birliği'nde yaklaşık 15-20 milyon işçinin işine son verilmesi planlanıyor. Bu yazı kaleme alınırken yapılan resmi açıklamalarda bugün 2 milyon dolayına ulaşmış olan işsiz sayısına, 1985'e kadar 3-4 milyon işsiz daha ekleneceği öngörülüyor. Bu tür bir kitlesel işsizlik bir yandan yabancı ve yerli yeni özel sermaye odakları için bir ücretli işgücü kaynağını serbest bırakırken, bir yandan da geleceğin olası bir yedek sanayi ordusunun bir önbiçimlenmesi olacak. Kuşkusuz, işsizlerin bir yedek sanayi ordusu işlevini görebilmesi, çalışan işçilerin iş güvencelerinin zayıflamasına, giderek büyük ölçüde ortadan kalkmasına bağlı. Dolayısıyla, bu tür haklar üzerinde verilecek kavga, önümüzdeki dönemde toplumsal mücadelelerin merkezine yerleşme potansiyelini taşıyor. (Bu konuya aşağıda döneceğiz.)

İdeolojik ve politik alanlarda da bir kapitalist restorasyonun koşulları belirgin biçimde ortaya çıkıyor. Doğu Almanya ve Macaristan'da, ayrıca Yugoslavya'nın Hırva-

12. **Johnson and Johnson** bir kimyevi madde ve tuvalet-sağlık malzemesi şirketi olduğuna göre, tersanelere ilgisini kâr saikinden çok siyasal bir amaca atfetmek sanırım daha doğru olur.

tistan ve Slovenya cumhuriyetlerinde burjuva partilerinin seçimlerde sağladığı başarıların, Polonya'da bir işçi hareketi olan Dayanışma'nın önderliğinin günümüzde kapitalizme bel bağlayan bir yönelişe girmesinin yanısıra, bütün bu ülkelerde komünist partilerin kendileri, derecesi değişmekle birlikte, giderek daha açık biçimde kapitalizmin gelişmesine angaje olan bir politik doğrultuya girmiş durumdadır. Macaristan, Polonya ve Doğu Almanya'da, şimdi de Bulgaristan'da, bu partiler sosyal demokrasinin programını ve adını yeni kimliklerini tanımlayan unsurlar olarak kabul ediyor. Sürecin en yavaş ilerlediği Sovyetler Birliği'nde bile resmi ağzlar, kapitalist bir toplum olduğu hiç kuşku götürmeyecek olan İsviçre'nin bir "model" olarak benimsenmesini öneriyorlar. Bütün güvenilir gözlemciler, SBKP içinde ve düşünsel yaşamda, yer yer Thatcherizme, piyasacı yeni-muhafazakârlığa, neo-liberalizme övgüler düzen unsurların da içinde bulunduğu, kapitalizm yanlısı bir blokun hakim konuma yükselmekte olduğunu vurguluyorlar.¹³ Geçmişte işsizlik ekonominin silkinmesinin ve yenilenmesinin istenmeyen bir yan ürünü olarak sunulurken, bugün açıkça savunuluyor. Gorbaçov'un birçok danışmanı artık bir miktar işsizliğin ekonominin işleyişi açısından yararlı olduğunu vurguluyor. Bunların arasında en önemlilerinden biri olan Şmelyov (Gorbaçov 1989 yazında Paris'e yaptığı ziyarete danışmanı olarak bu şahsiyeti götürmüştü) "küçük bir yedek işgücü ordusu"nun gerekli olduğunu açıkça belirtiyor. Şmelyov bu yedek sanayi ordusunun işlevini de tam tamına Sovyet işçi sınıfı üzerinde disiplin sağlama amacına bağlıyor:

"Çalışma güvencesi konusundaki güvenimizin yol açtığı ekonomik zarara gözlerimizi kapatmayalım. Öyle görünüyor ki, bugün, disiplin yokluğunun, sarhoşluğun, baştan savmacılığın, büyük ölçüde, aşırı derecede bir çalışma güvencesinden kaynaklandığını herkes fark etmiş durumda. İşini yitirme konusunda gerçek bir tehdit, tembelliğe, sarhoşluğa, sorumsuzluğa karşı hiç de kötü bir ilaç değil."¹⁴

Politik nedenlerle, işçi kitlelerinin tepkisini çekmemeye amacıyla, işsizliğe karşı çıkmayı uzun süre sürdüren Gorbaçov da son günlerde işsizliğin kaçınılmaz olduğunu açık açık söylemeye başladı.

Sonuç olarak hiçbir aldanmaya kapılmamak, şu gerçeğin bilincinde olmak gerekiyor: Sosyalizme geçiş toplumunun hücrelerinde onyıllardır ilk kez büyük ölçekli kapitalist üretim yeniden hayat bulmuştur ve hızla gelişmektedir. Üstelik, politik dengeler ve ideolojik atmosfer büyük ölçüde kapitalizmin güç kazanmasının lehine bir etki yaratmaktadır. Bütün dünyanın sosyalistleri ve Marksistleri çok uzak olmayan bir gelecekte bu toplumlarda kapitalizmin yeniden hakim üretim tarzı haline gelebileceğini göz önünde tutarak hareket etmek zorundadırlar.

4. Kapitalist Restorasyonun Ardındaki Toplumsal Güç: Bürokrasi

Bürokratik işçi devletlerinde geniş kitlesel hareketlerin taleplerinin kapitalizme dönüş doğrultusunda olduğu, var olan bürokratik sistemi yöneten güçlerin ve onların

politik temsilcisi olan komünist partilerin ise kapitalizme dönüşe karşı direndikleri halde başarısızlığa uğradığı yolunda dünyada ve Türkiye'de yaygın bir kanı mevcut. Oysa gerçek bu tablodan çok farklı. Biraz önce anlatılanlar (komünist partilerin sosyal demokratlaşma süreci, parti yönetimlerinin ve onlara bağlı aydınların kapitalist yönlü reformları mantıksal sonucuna dek itmeye çalışması, bürokrasinin devlet işlemlerini kendi özel mülkiyetine alma çabası vb.) bürokrasinin güçlü bir kanadının, bürokratik sistemin içine girdiği derin bunalımdan kendi çıkarlarını muhafaza eden bir çözüm yoluyla çıkabilmek için yüzünü kapitalizme çevirdiğini açıkça ortaya koyuyor. Üstelik, bu kanat süreç içinde politik ve ideolojik olarak bürokrasi içinde hakim kanat haline geliyor, komünist partilerin politik hattını belirleyen esas toplumsal güç niteliğini kazanıyor. Bu durumda bürokrasinin ve onun hakimiyetinin politik organı olan KP'lerin kapitalizmin restorasyonuna karşı, zayıf da olsa, bir barikat olarak düşünülmesinin ciddi bir politik hata olduğu ortaya çıkıyor. **Bürokratik işçi devletlerinde temel restorasyonist güç bürokrasidir.** (Denklemin öteki unsuru olan kitle hareketlerini aşağıda, politik devrimi ele aldığımızda tartışacağız.)

Varılan bu sonuç açıklanmaya muhtaç. Bir işçi devletinin hücrelerinde doğan, işçi sınıfının ve köylülüğün içinden çıkarak ondan ayrılan, özel mülkiyet hakkına sahip olmayan ve dolayısıyla çıkarları doğrudan doğruya sosyalizme geçiş ekonomisinin kolektif mülkiyet sistemine ve planlanmış ekonominin süregitmesine dayanan bürokrasi, nasıl olup da kendi hakimiyeti altındaki geçiş toplumunun bir kapitalist topluma dönüşmesi projesine kolektif olarak bağlanmıştır? Onyıllardır kendini kendi emekçilerine ve dış dünyaya sosyalizmin muhafızı olarak tanıtan komünist partiler bugün nasıl geçmişte sandukları her şeyi reddeder hale gelmişlerdir? Bu soruların cevabı, bürokratik işçi devletlerinin sosyo-ekonomik yapısının çelişik karakterinde yatıyor. Bu toplumların bürokratik yozlaşmasının maddi temelini kavramadan, bürokrasinin bugünkü restorasyonizminin mantığını anlamak olanaklı değil.

Bürokratik yozlaşmanın temelinde sosyalizme geçiş toplumunun ve işçi devletinin çelişik yapısı yatar. Klasik anarşizmin iyimser hayallerinde olduğundan farklı olarak, kapitalizmden sınıfsız topluma gidişte bir devlet gerekli ve kaçınılmazdır. Evet, bu devlet Lenin'in ifadesiyle bir "yarı-devlet"tir, sınıfsız topluma gidişte bir sönümlenme süreci içinde ortadan kalkacaktır, ama yine de bir devlettir. "Sönümlenme süreci", sadece sönümlenmeyi, yani nihai hedefi değil, bunun bir süreç içinde gerçekleşeceği düşüncesini de içerir. Bu demektir ki, sürecin başlangıç aşamalarında ve uzun bir geçiş dönemi boyunca devlet varlığını sürdürecektir. Devlet her zaman toplumdan bir "ayrılma"dır: yani toplumun bütününe ait ortak işlerin toplumun dışına doğru taşınmış bir organın uzmanlık alanı haline getirilmesidir. İşte bu uzmanlıktır ki, her devletin kendi içinde bir bürokrasiyi, devletin toplumdan devralarak kendi görevi haline getirdiği işlerde uzmanlaşmış bir toplumsal katmanı üretmesi eğilimini doğurur. Bunun içindir ki, Marksizm bir bürokrasinin ortaya çıkmasına karşı bir takım siyasal önlemleri (yaygın seçim ve görevden alma, yasama ve yürütmenin birleştirilmesi, ücretleri bir tavanla sınırlama vb.) programına almıştır. Ama bizi bu önlemlerin öngörülmesi bile bürokrasinin oluşumunun Marksizm tarafından bir olasılık olarak görüldüğünü ortaya koyar. Kısacası, kendi kendini ortadan kaldırması gereken bir devletin varlığı sosyalizme geçiş toplumuna çelişik bir karakter verir.

Bu toplumun ikinci bir çelişkisi, üretimin sosyalist temellerde örgütlenmesi ile

13. Bu konuda Boris Kagarlitskiy'in *Onbirinci Tez'in* bu sayısındaki yazısı yeterince aydınlatıcı. Ayrıca bk. R.W.Davies, "Gorbachev's Socialism in Historical Perspective" ve Zhores Medvedev ile görüşme, "Soviet Power Today", her ikisi de *New Left Review*, 179, Ocak-Şubat 1990.

14. Aktaran: David Seppo, "Perestroika et emploi", *Inprecor*, 292, 4-17 Eylül 1989, s.15.

bölüşümün hâlâ burjuva hak ilkelerinin izlerini taşıyan karakteri arasındaki çelişkidir. Marksizmin öngörülerine göre, komünist toplumun üst aşamasında emek insanların en dolaysız ihtiyacı haline gelecektir: yani özgürce çalışma insanın kendini ifade etmesinin başlıca biçimlerinden biri olacaktır. Ama bu, insanın öteki ihtiyaçlarına göre bir bolluk durumunu varsayar. Bu bolluğun var olmadığı, üstelik kapitalist toplumun ahlaki, politik, kültürel, ruhsal kalıntıların yaşamaya devam ettiği bir gelişme aşamasında, insanların sadece çalışmayı sevdikleri için, kendilerini ifade etmek için çalışmalarını beklemek maddeci açıdan gerçekçi değildir. Sosyalist devrimden sonra, yeni ve kardeşçe yaşanan bir dünyayı inşa etme şevki çalışmayı teşvik eden bir unsur olabilir. Ama toplumsal servetin artırılması hedefi, bireylerin tüketim alanındaki ihtiyaçlarının da artan ölçekte karşılanması yoluyla teşvik edilmelerini gerektirecektir. Yani üreticilerin toplam toplumsal üründen alacakları payın miktarı, toplumsal üretime yapacakları katkının artmasında başlıca etkenlerden biri olacaktır. Dolayısıyla, birakalım sosyalizme geçiş toplumunu, sınıfsız toplumun alt aşamasında (sosyalizmde) dahi, bölüşüm (bireysel bölüşüm düzeyinde) "herkese emeğine göre" ilkesine dayanmak zorundadır. Bu noktayı *Gotha Programının Eleştirisi*'nde saptayan Marx, bundan şu sonucu çıkarır: "Demek ki... eşit hak, burada, hâlâ -ilke olarak- burjuva haktır... hâlâ burjuva sınırlar içerisinde kalmaktadır."¹⁵

Öyleyse, geçiş toplumunda ve komünizmin alt aşamasında, üretimin sosyalist ilkeler temelinde örgütlenmesine karşılık bölüşüm (bireysel bölüşüm düzeyinde) burjuva bir karakter taşıyacaktır. Burada iki noktayı kısaca açıklığa kavuşturmak gerekiyor. Birincisi, burjuva bölüşüm ilişkilerinin esas yönü kuşkusuz işçilerce üretilen artı-değerin kapitalistler ve öteki mülksahiplerince mülkedilmesidir. Geçiş toplumunda burjuva bölüşümün bu yönü elbette ortadan kalkmıştır. Ama emeğe göre bölüşüm ilkesi de burjuva bölüşümün asli bir yönüdür çünkü burjuva toplumu tam da eşitlerin mübadelesine yaslanan bir bölüşüm ilkesi temelinde, üretim içindeki eşitsizliğin bölüşümde bir eşitsizliğe yol açmasıyla tanımlanır.¹⁶ Yani artı-değer sömürsünün burjuva toplumunda önkoşulu, çevresini sarmalayan zarf, eşit miktarda emeklerin mübadelesine dayanan bölüşüm hakkıdır. İşte geçiş toplumu, burjuva bölüşüm ilişkilerinin bu yönünü devralır, almak zorundadır. İkincisi, deminden beri vurguladığım gibi, burjuva hak ilkesinin geçiş toplumunda bölüşüme damgasını vurduğu alan esas olarak bireysel bölüşüm alanıdır. Toplumsal ürünün içinden üretim alanına (yatırımlar) ve kolektif tüketime (toplumsal hizmetler) ayrılan fonlar tam tersine burjuva kâr ilkesinin dolaysız boyunduruğundan kurtarılmıştır. Öyleyse, geçiş toplumunda bölüşümün burjuva karakterinden ancak bu sınırlı anlamda söz edilebilir. Ama toplam tüketimin büyük bölümü bireysel tüketim biçimini aldığı sürece, burjuva hakkına bağlı bölüşümün geçiş toplumunda da hakim unsur olduğunu ve bölüşümün karakterini belirlediğini söylemek olanaklıdır.

Geçiş toplumunun bu iki çelişik özelliği bir araya getirildiğinde, bir devlet bürokrasisinin sadece oluşumunun değil, işçi sınıfının üzerine yükselmesinin dahi koşullarının mevcut olduğu ortaya çıkar. Toplumun ortak işlerini üstlenen bir bürokrasi, burjuva bölüşüm ilişkilerinin hakimiyetinin yarattığı ortamda kendi lehine bir toplumsal

15. "Gotha Programının Eleştirisi", K.Marx/F.Engels, Seçme Yapıtlar, Sol Yayınları, 1979, s. 22.

16. Bu konuda ayrıntılı bir tahlil için bk. Gülnur Savran, *Sivil Toplum ve Ötesi*, Alan Yayıncılık, İstanbul, 1987, özellikle s. 185-199.

eşitsizlikler sistemini yaratma olanağını elde etmiş demektir. Çünkü emeğe göre bölüşüm ilkesi, beraberinde çok ciddi bir sorunu getirir: Emeğin miktarı nasıl ölçülecektir? Bürokrasi bu miktarın ölçümüne "emeğin niteliği" kavramını sokuşturarak, kendi ayrıcalıklarının temelini atmıştır.¹⁷ Böylece, bir bürokratin "emeği" toplum açısından çok önemli sayılarak bürokrat ile ortalama işçinin gelirinin büyük bir farklılaşma göstermesinin ideolojik ve politik temeli atılmış olmaktadır. Oysa, burjuva hak ilkesi değil de, komünist bölüşüm ilkesi olan "herkese ihtiyacına göre" ilkesi geçerli olabilseydi (ama bu geçiş toplumunda ve komünizmin ilk evresinde olanaksızdır), kimse bürokratların ihtiyaçlarının işçilerin ihtiyaçlarından kat kat fazla olduğuna kolay kolay inandırılmazdı!

Devletin varlığı ile bölüşümün burjuva karakterinin bir araya gelişinin bürokratik hakimiyetin sadece olanaklı hale gelmesine yol açtığını vurgulamak gerekir. Bu hiçbir biçimde kaçınılmaz bir kader değil, sadece güçlü bir eğilimdir. Sonuç her zaman olduğu gibi farklı toplumsal güçlerin mücadelesinin gelişimine bağlıdır. Geri bir sosyo-ekonomik temele sahip bir geçiş toplumunda, devrimin yalıtıldığı koşullarda, emperyalizmin her türlü baskısı altında, Ekim devriminden sonra bu bürokratikleşme eğilimi kat kat büyümüştür. Bu eğilimin, Sovyetler Birliği'nde hangi tarihsel koşullar altında, ne tür mücadeleler sonucunda bir gerçeklik haline geldiği bu yazının konusu dışında. Bizim için burada önemli olan şu: Bürokrasi bir kez iktidara geldiğinde devlete kendi malı imişçesine sahip çıkarak kendi maddi çıkarlarını sistemin işleyişinin asli unsurlarından biri haline getirir. Bölüşümün burjuva karakterine yaslanan toplumsal eşitsizlik, bürokrasinin hakimiyeti ile birlikte dehşet verici boyutlara ulaşır. Bugün Sovyetler Birliği ve Doğu Avrupa'da tartışılmaz biçimde sergilenen bürokratik ayrıcalıklar işte bürokratik hakimiyetin, geçiş toplumunun sözkonusu yönünü, çarpıklığıyla başdöndüren bir düzeye yükseltilmesinin bir ürünüdür.¹⁸

Başlangıçta ve uzun bir süre, bürokrasi, hücrelerinde hayat bulduğu işçi devletinin temellerine hiç dokunmaksızın kendi maddi ayrıcalıklarını var olan yapı içinde sistemleştirmekle ve kodlaştırmakla yetinir. İşçi sınıfının içinden çıkan bürokrasi zamanla elde ettiği ayrıcalıklar dolayısıyla kendi kendini yeniden üreten bir kast niteliği kazanır. Bürokratların çocukları, ailelerinin özel olanakları (özel okullar, yabancı dil, burslar, torpil ilişkileri vb.) dolayısıyla artık doğuştan bürokrasinin saflarında iyi bir konum kapmaya aday hale gelirler. Bu aşamadan itibaren bürokrasi bir toplumsal sınıfın konumuna çok yakın bir noktaya kadar ulaşmış olur. Ama bürokrasi hâlâ bir hakim sınıfın, mülkiyete dayalı, sağlam temellere yaslanan konumuna ulaşamamıştır. Bürokratin ayrıcalığı, bürokratik aygıt içindeki mevki, prestij ve görevinin ayrıcalığıdır. Ayağı kaydığı anda kendini ortada kalmış buluvercektir. İşte burjuva bölüşüm ilişkileriyle üretimin (mülkiyetin) sosyalizme yönelik örgütlenmesi arasındaki çelişki burada

17. Bk. A. Zimine, *Le stalinisme et son "socialisme réel"*, La Brèche, Paris, 1984.

18. Son günlerde Rusya Federasyonu'nun devlet başkanlığına seçilen, Gorbaçov'un sosyal demokratik eğilimli siyasal rakibi Boris Yeltsin'in yeni yayınlanan anılarında parti ileri gelenlerinin, emperyalist dünyanın büyük burjuvalarının yaşam standartlarını aratmayacak olanak ve ayrıcalıkları çarpıcı biçimde anlatılıyor. Bk. *Cumhuriyet*, 23 Şubat 1990. Bürokratik ayrıcalıklar sorununu daha önce ele almıştım: bk. "Bürokrasi Kendine Karşı: SBKP 19. Konferansı," *Sınıf Bilinci*, 2, Ekim 1988, s. 37-38.

duruşuna ulaşır. Sonuçta, bürokrasi toplumsal ayrıcalıklarını özel mülkiyet temelinde sağlamlaştırma eğilimi içine girer. Burjuva yaşam tarzını burjuvaca garantilere bağlama isteği bürokrati yöneten temel saik haline gelir. Bölüşüm ve tüketimde burjuva normları geriletilemediği ölçüde, bunlar üretimin burjuvalaşması yönünde güçlü bir basınç oluşturur.

Bu basınç, bu eğilim kendini her durumda açık bir restorasyon çabası olarak ortaya koyamaz çünkü işçi sınıfı bu tür restorasyonist girişimlerin karşısında kendi kazanımları uğruna mücadeleye girişebilecek korkulu bir toplumsal güçtür. İşte bunun içindir ki, bürokrasinin restorasyonizmi ancak son yıllarda, Sovyetler Birliği ve Doğu Avrupa'nın derin bir ekonomik ve politik bunalıma yuvarlanmasıyla birlikte gün yüzüne çıkmıştır. Bunalım, restorasyonist eğilimlerin belirtik biçimde ifade edilmesi, bürokrasi saflarında güç kazanması ve somut bir politik programa kavuşması yönünde iki farklı bakımdan etki yaratmıştır. Birincisi, idari-bürokratik yöntemlere dayalı eski Stalinist planlama sisteminin bunalımı yeni yöntemlerin önerilmesine, bu arada piyasa, özel mülkiyet ve emperyalizmle bütünleşme programının savunulmasına görünürde bir meşruluk sağlamıştır. Eski sistem kitlelerin gözünde o denli prestij yitirmiş, öylesine iflas etmiştir ki, yönelişi ne olursa olsun her öneri paketi en azından tartışılabilir görünecektir. İkincisi, bürokrasinin kendisi eski sistemin çöküşü ile birlikte kendi ayrıcalıklarını ancak yeni, yaşama şansı olan bir eşitsizlikler sisteminde sürdürebileceğini görerek kaderini kapitalizme dönüştürmüştür. Yani bürokrasi için sorun artık ayrıcalıklarına güvence sağlama sorununu aşmıştır; bu ayrıcalıklarını toplu halde yitirme ya da burjuva ayrıcalıkları haline getirme arasında bir seçimdir söz konusu olan.

İşte, sosyalizme geçiş toplumunda üretimin sosyalizme yönelik temelleri ile bölüşümün burjuva karakteri arasında var olan çelişkinin patolojik boyutlara varmasıdır ki, bugün bürokrasiyi, bu çelişkiyi üretimin kendisini burjuvalaştırarak çözmeye yöneliyor. Trotskiy bunu 1930'lu yıllarda kavramış ve o zaman var olan tek bürokratik işçi devletinin, Sovyetler Birliği'nin geleceğini şu alternatifler çerçevesinde öngörmüştü:

"Böylelikle S.S.C.B. şiddetli çelişkiler taşımakta ama hâlâ yozlaşmış bir işçi devleti olarak kalmaktadır. Toplumsal teşhis bu yöndedir. Politik gelişme için iki alternatif söz konusudur: Ya bürokrasi giderek dünya burjuvazisinin işçi devletindeki organı haline gelerek yeni mülkiyet biçimlerini devirecek ve ülkeyi kapitalizme geri sürükleyecek; ya da işçi sınıfı bürokrasiyi ezerek yolu sosyalizme açacaktır."¹⁹

Bir toplumsal bütünün hareketinin temelinde yatan diyalektik çelişki, birçok etke-

19. "Kapitalizmin Can Çekişmesi ve Dördüncü Enternasyonal'in Görevleri" (Geçiş Programı, 1938), M.Yenice, Devrimci Marksizm'de "Geçiş Programı" Anlayışı içinde, Eleştiri Yayınevi, İstanbul, 1980, s.201. Trotskiy, İhanete Uğrayan Devrim'de de (1936) şöyle yazıyordu: "(Bürokrasi) zaman içinde kaçınılmaz olarak kendine mülkiyet ilişkilerinde destek arayacaktır. Buna belki, yüksek de-receli memur için, gelirinin kaynağı olan mülkiyet biçimlerinin önem taşımadığı itirazı yapılabilir. Bu, bürokratin haklarının istikrarsızlığının ve varisleriyle ilgili sorunun görmezlikten gelinmesi olur... İnsanın çocuklarına miras bırakmadığı ayrıcalıklar değerini yarı yarıya yitirir. Miras hakkı ise mülkiyet hakkından ayrılmaz. Bir tröstün yöneticisi olmak yetmez, hissedarı olmak gerekir. Bürokrasinin bu belirleyici alandaki zaferi onu yeni bir mülksahibi sınıfa dönüştürecektir." La révolution trahie, Da la révolution derlemesi içinde, Minuit, Paris, 1963, s. 605.

nin için içine karıştığı somut koşullarda işler. Bu yüzden de tarihin temposu çoğu zaman kolayca öngörülemez. Trotskiy'in bu öngörüsü de onyıllar boyunca tümüyle yanlışlanmış bir kehanet gibi görünmüştü. Hatta Trotskiy'in izleyicilerinin önemli bir bölümü dahi bu iki alternatiften yalnızca birini, politik devrimi ön plana çıkarmış, bürokrasinin içinde hayat bulduğu sistemi ortadan kaldırma eğilimine gireceğine ihtimal vermemişti. Ama bugün Trotskiy'in geleneğiyle hiçbir ilişkisi olmayan, E.H.Carr'ın çalışma arkadaşı tarihçi R.W.Davies şöyle yazıyor:

"Bir ya da iki yıl öncesine kadar, Trotskiy'in İhanete Uğrayan Devrim'de yaptığı, devlet bürokratlarının özel kapitalistlere dönüşebileceği yolundaki öngörü, tarih tarafından tümüyle yanlışlanmış görünüyordu. Burada özellediğimiz senaryo ile bile bu öngörü ayrıntıda doğrulanmış olmaz çünkü devlet firmaları yeni bir uzmanlar kuşağı ve başkaları tarafından kiralanabilir. Ama Trotskiy'in öngörüsü hiç beklenmedik biçimde vahşi bir yanılığdan yaratıcı bir kehanete dönüşmüştür."²⁰

5. Kapitalist Restorasyon Tamamlandı mı?

Bu noktaya kadar bürokratik işçi devletlerinin çoğunluğunda kapitalizmin restorasyonunun gerçek bir eğilim haline geldiğini ortaya koymaya çalıştım. Şimdi yapılması gereken, yukarıda ortaya konan sosyo-ekonomik tahlilin verilerini kullanarak, bu ülkelerin bir ya da birkaçında günümüzde kapitalizme dönülmüş olup olmadığını materyalist kıstaslarla saptamaya çalışmaktır. Bunu yapabilmek için de dönüş hükmünün ölçütlerini saptamamız gerekiyor. Yani, kapitalizmin restorasyonu yönünde somut, elle tutulur bir takım eğilimlerin ortaya çıktığı bu toplumlarda restorasyonun artık gerçekleşmiş olduğunu söyleyebilmek için hangi ölçütleri kullanacağız?

Bu aşamada işimiz kolaylaşmış durumda çünkü bu ölçütleri zaten olumsuz yönden tanımlamış durumdayız. Bir işçi devletini, bir sosyalizme geçiş toplumunu kapitalist bir toplumdaki ayırdeden ölçütler ortadan kalktığında kapitalizmin restorasyonu tamamlanmış demektir. Başka bir açıdan ifade edilirse, proletaryanın burjuvaziye karşı elde etmiş olduğu ve bu toplumlardaki devletin bir işçi devleti olarak tanımlanmasına temel olan kazanımlar ortadan kaldırıldığında sermayenin sosyo-ekonomik yaşam üzerindeki hakimiyetine, yani kapitalizme geri dönülmüş demektir. Bu kazanımları tanımlamış durumdayız. Asli önem taşıyan üç kazanım, dış ticaret dahil büyük üretim ve dolaşım araçlarının kolektif mülkiyeti, piyasanın tâbi bir konuma düşürüldüğü planlı ekonomi ve çalışma garantisi (yedek sanayi ordusunun yokluğu) noktalarında toplanır. Bunların yanısıra proletaryayı sermaye karşısında güçlü kılmak açısından ikincil bazı kazanımların da sözü edilebilir: Genel sosyal koruma sistemi (sağlık, eğitim, emeklilik, çocuk bakımı vb.); tüketim kalıbının ücret düzeyinden bağımsızlaşması yönünde etki yaratan sübvansiyonlar; kadınların hemen hemen bütünüyle toplumsal üretimin içine çekilebilmesi vb. Bütün bu noktalar arasında, kapitalizme dönüş açısından belirleyici ölçütün, bir yedek sanayi ordusunun oluşması, yani emekgücünün meta haline gelmesi olduğu söylenebilir. Ancak unutulmamalıdır ki, özellikle ilk üç kazanım arasında orga-

20. R.W.Davies, a.g.m., s.23.

nik bağlar mevcuttur. Piyasanın ve özel mülkiyetin hakim olduğu bir ekonomide, çalışma garantisi ekonominin işleyişinin mantığına aykırıdır ve dolayısıyla sistemin işleminin önünde bir ayakbağı olur. Tersinden bakılırsa, çalışma garantisini uzun erimde sürdürebilmek açısından planlanmış bir ekonomi ve dolayısıyla kolektif mülkiyet gerekli koşullardır.

Bu kıstaslar temelinde bakıldığında, günümüzde hiçbir işçi devletinde, ne Polonya'da, ne Macaristan'da, ne de ötekilerde, kapitalizmin restorasyonu gerçekleşmemiştir. En çok sözü edilen ülkelerden Polonya'da bugün tarım dışında (bu ülkede tarımda başlangıçtan beri özel mülkiyet hakimdir) üretim ve dolaşım araçlarının % 85-90'ı hâlâ devletin elindedir. Macaristan'da işsiz sayısı 25-30 bin arasındadır. İşsizliğin kitlesel boyutlara vardığı Yugoslavya ve Çin'de piyasa yöntemleri işçileri disiplin altına almak amacıyla kullanılmamaktadır. Çin'den bir örnek vererek durumun nasıl kapitalizmden farklı olduğunu görelim.

Amerikalı Marksist sosyal bilimci James Petras, Çin'e yaptığı araştırma gezisi sırasında çeşitli görüşmeler yapıyor. Bunlardan birinde, aynı zamanda Çin Komünist Partisi hiyerarşisi içinde yüksek düzeyde görevli olan bir eğitimci ile aralarında şöyle bir konuşma geçiyor:

"Soru: Son zamanlarda ABD'de bir kasabaya gittim. Son üç ay içinde, bir fabrika kapatılmış ve binden fazla işçi işini yitirmişti. Çin "piyasa kıstasları"nı uyguladıkça, yakın gelecekte verimsiz ya da kâr etmeyen kuruluşlarda böyle şeyler olacak mı?

Cevap: Böyle şeylerin burada olabileceğini düşünmek çok güç.

Soru: Neden?

Cevap: Bir devrime yol açabilir bu. İnsanlar kitlesel tensikatlara alışık değiller. Kabul etmezler bunu..."^{20b}

Kuşkusuz, son yılların (hatta Macaristan ve Yugoslavya'da artık onyılların) gelişmeleriyle işçi devletlerinin temelleri büyük ölçüde aşınmış durumda. Özel mülkiyet yayılıyor, piyasanın anarşisi planlamanın duvarlarını dövüyor ve her geçen yılla daha büyük gedikler açıyor, dış ticarete devlet yönetimi delik deşik olmuş durumda, yabancı sermaye akımı hızlanıyor, bazı ülkeler az gelişmiş kapitalist ülkeleri aratmayacak bir dış borç batağında uluslararası mali kuruluşlara, en başta IMF'ye tutsak düşmüş durumdadır vb. Hatta birçok ülkede bir işgücü piyasası oluşmaya başlamış durumda: "Gölge ekonomi" adı verilen ve resmi planın düzenlediği faaliyetlerin dışında kalan (bir bölümü yasadışı) ekonomik faaliyetlerde ikinci bir işte çalışan işçilerin emekgücünün alım-satımı piyasasının, meta dolaşımının yasalarına göre gerçekleşiyor. Bu süreç en ileri boyutlarına Macaristan'da ulaşmış durumda. ama perestrojka öncesi Sovyetler Birliği'nde bile, resmi ekonomideki işi dışında "gölge ekonomi"de bir ikinci iş yapanların sayısı çok yüksek.²¹

Ne var ki, bütün bu gelişmeler bu ülkelerin kapitalizme dönüşünün tamamlandığı

20b. James Petras, "Notes on the Chinese Experience: 'Socialism' under the Market", *Against the Current*, 20, Mayıs-Haziran 1989, s. 15.

21. Ernest Mandel'in hesaplarına göre elde edilen sayılar için bk. S.Savran, "Sovyetler Birliği...", a.g.m., s.78.

konusunda birer kanıt olarak kabul edilemez. Çünkü bir toplumun sosyo-ekonomik karakteri, o toplumda şu ya da bu üretim tarzının varlığına değil, hakim üretim tarzı olup olmadığına bakılarak belirlenebilir ancak. Tek bir toplumun bağrında var olan farklı üretim tarzlarını bir bütünsel işleyiş içinde birleştiren ve o toplumun sosyo-ekonomik yaşamına damgasını vuran üretim tarzı sosyo-ekonomik karakteri belirleyen unsurdur. Kapitalizm bu ülkelerden hiçbirinde hakim unsur niteliğini kazanmamıştır. En önemli alandan örnek verelim: Emekgücünün bir meta haline gelmesi gibi çok önemli bir gelişmeye yol açabilecek olan bir ikincil işgücü piyasasının oluşması bile, henüz emekgücünün alım-satımına damgasını vurabilecek bir ağırlığa erişmiş olmaktan uzaktır, çünkü "gölge ekonomi"de yapılan emekgücü alım-satımının gerisinde işçinin çalışma garantisine sahip olduğu bir başka işi mevcuttur. "Gölge ekonomi" çerçevesindeki patronu işçiyi işten çıkarma olanağına sahip olsa bile bu, kapitalist ekonomide yedek sanayi ordusunun yarattığı sorunlardan çok farklıdır çünkü öteki, güvenceli işi dolayısıyla işçi "gölge patronu" karşısında (asgari düzeyde de olsa) tüketim araçlarına sahip biridir, yani deyim yerindeyse tam anlamıyla proleter konumunda bile değildir. Kısacası, burada ikincil işgücü piyasası işçi sınıfının istihdamına hakim değildir; bir tam istihdam durumuna ek olarak varlığını sürdürmektedir. Bu örneğin de gösterdiği gibi, kapitalizmin birçok unsurunun bu toplumların bağrında belirmiş olması, restorasyonun şimdiden gerçekleşmiş olduğunun kanıtı olarak kullanılamaz.

Öyleyse, vardığımız sonucu tek bir cümlede özetleyebiliriz: Günümüzde bürokratik işçi devletlerinde kapitalizmin restorasyonu yönünde güçlü eğilimler vardır ama restorasyon hiçbir yerde gerçekleşmemiştir. Bu önerme karşısında şöyle bir soru sorulabilir: Madem restorasyon eğilimleri bu kadar güçlüdür, o zaman restorasyonun şimdiden gerçekleşmiş olup olmadığı konusunda bu titizlik neden? Akademik kaygılardan kaynaklanan bir kılı kırk yarma mı? Tanımlar konusunda bir saplantı mı? Bunların hiçbirisi değil! Bürokratik işçi devletlerinin henüz kapitalistleşmediğini söylemek doğrudan doğruya politik uzantıları olan bir yargı.

Kapitalist restorasyonun henüz gerçekleşmediğini saptamanın birkaç açıdan büyük önemi var. Birincisi, politik yönetim değişikliği ve/veya ideolojik yönelişin değişmesi vb. etkenler sonucunda bir toplumun sosyo-ekonomik karakterinin otomatik biçimde değiştiği yolunda bir yüzeyselliği Marksizmin alanından dışlamak gerekiyor. İkincisi, buna bağlı olarak, komünist partilerin iktidarı yitirmeleriyle sosyalizmden kapitalizme döndüğünü ileri sürmek, esas restorasyonist güçlerin bu partilerce temsil edilen bürokrasi olduğunu gözlerden saklar ve bürokrasinin proletaryanın ve Marksistlerin bir müttefiki olduğu yanlışlamasını yaratır. Oysa tam da Polonya örneği bunun ne kadar yanlış olduğunu göstermiştir: Bu ülkede bürokratik despotizmin temsilcisi Jaruzelski bugün devlet başkanı sıfatıyla kapitalizmin restorasyonuna nezaret etmekte, hatta bu yönelişi teşvik etmektedir.²² Yarın Sovyetler Birliği'nde Gorbaçov'a şu ya da bu yöntemle görevden el

22. İşte Jaruzelski'nin 14 Temmuz 1989 günü (Polonya KP'si hâlâ iktidardayken) Paris'te yapılan emperyalist doruğa gönderdiği mesajdan bir bölüm: "Ekonomik yenilenme üretimin yapısında ve mülkiyet ilişkilerinde köklü değişiklikler içermektedir. Yabancı yatırımcılar Polonya'ya sermaye yatırımı için aktif olarak cesaretlendirilmelidir. Devlet işletmelerinin, yabancı sermayenin katılımına hiçbir tavan getirilmeksizin ortak yatırımlara dönüştürülmesi için gerekli hukuki koşullar sağlanmıştır. Batı ülkeleri Polonya yöneticilerinin eğitilmesine ve yeni ekonomik çözüm ve araçların hazırlanmasına yardımcı olmalıdırlar." *Inprecor*, 292, 4-17 Eylül 1989.

çektilir ve Lıgaçov ya da bir benzeri başa gelirse bir süre sonra o da Jaruzelski'nin dün yaptığını yapacaktır. Üçüncüsü, bürokratik işçi devletlerinin politik rejimlerindeki değişikliğin, daha özgür bir tartışmanın, serbest seçimlerin vb. yerleşmesinin "geri dönüş" olarak nitelenmesi, aslında, sosyalist harekete Stalinizmle birlikte yerleşen bir demokrasi korkusunun yeni bir ifadesinden başka birşey değildir. Polonya'da KP'nin iktidarın küçük ortağı haline gelmesi üzerine kapitalizm teşhisi koyanların Sovyetler Birliği'nde özel mülkiyetin yayılması karşısında seslerini bile çıkarmamaları bu bakımdan manidardır. Ama dördüncüsü ve en önemlisi, bu ülkelerde kapitalist restorasyonun henüz tamamlanmış olmadığını söylemenin esas anlamı, restorasyon sürecinin önünde hâlâ proletaryanın kazanımlarının birer engel olarak varlığını korumakta olduğunu hatırlatmaktır. Bu da proletaryanın hâlâ restorasyona karşı mücadele edecek mevzileri olduğu anlamını taşır. Yani, tam da restorasyon gerçekleşmemiş olduğu için, **esas büyük mücadeleler geride kalmamıştır, önümüzdeki dönemde verilecektir.** Restorasyonun gerçekleştiğini söylemek, bu duruma hazırlanma şansını yitirmek demektir.

Bu son nokta beraberinde bir soru işaretini getiriyor. Bu ülkelerin proletaryası restorasyonu süreci ilerledikçe ortadan kaldırılacak olan kazanımlarını korumak için mücadele edecek midir? Yoksa bürokrasi işçi sınıfını ciddi bir yenilgiye uğratmaksızın kazanımları kaldırarak kapitalizme dönüşe olanak sağlayabilir mi? Başka biçimde sorulursa, kapitalist restorasyon barışçı yoldan gerçekleşebilir mi?

6. Barışçı Yoldan Kapitalist Restorasyon Olanaklı mı?

Bu sorunun tarihi aslında 1930'lu yıllara kadar geri gider. Ekim devriminden sonra yaşanan bürokratik yozlaşma konusunda, Stalinizmle karşı yürütülen devrimci muhalefet saflarında yapılan tartışmalarda kimi unsurlar Sovyetler Birliği'nde kapitalizme geri dönmüş olduğunu ileri sürdüler. Buna karşılık Trotskiy tarihin en büyük toplumsal devrimlerinden biriyle kurulan yeni bir sosyo-ekonomik düzenin şiddetli bir karşı-devrim yaşanmadan ortadan kaldırılamayacağını, burjuvazinin Sovyetler Birliği'nde sınıf hakiyetini yeniden kurması için Ekim devriminin kazanımlarını imha edecek bir karşı-devrimin gerekli olduğunu savunarak, kapitalizmin restorasyonu teziyle mücadele ediyordu.²³ Bir karşı-devrim yaşanmadan, belli belirsiz bir süreç içinde kapitalizme dönüldüğünü iddia edenleri, "reformist filmi tersinden oynatmakla" suçluyordu Trotskiy.

Bu konudaki ikinci önemli tartışma dalgası SBKP'nin 1956'daki 20. Kongresi sonrasında Çin Komünist Partisi'nin Sovyetler Birliği'nde kapitalizmin yerleştiğini ileri sürmesiyle patlak verdi. Maoist teze göre 20. Kongre ile birlikte revizyonist Kruşçev yönetimi SBKP'yi ele geçirmiş ve bunun sonucunda Sovyetler Birliği devlet kapitalizminin hakim olduğu sosyal-emperyalist bir ülke haline gelmişti. Maoizmin bu tezleri gerek dünya çapında sosyalist harekete, gerekse Marksist teoriye çok büyük zarar verdi: Sovyetler Birliği'nin sosyo-ekonomik yapısında en ufak bir ciddi değişim olmadığı halde, yöneticilerinin revizyonist-burjuva görüş ve politikalarından dolayı, "sosyalist" ola-

23. Trotskiy'e göre de Sovyetler Birliği'nde bir karşı-devrim yaşanmıştı 1920'li yılların sonlarından itibaren. Ama bu bürokratik karşı-devrim politik bir nitelik taşıyordu, toplumsal değil. Yani Ekim devriminin temellerini attığı sosyo-ekonomik düzenin bazı temel yönlerine dokunmaksızın, esas olarak politik iktidarı proletaryadan bürokrasiye geçişini sağlamıştı.

rak anılan bir toplumdan kapitalist bir topluma dönüşüvermesi ciddi metaryalist tahlili Marksizmin gündeminden bir süre için uzaklaştırmakla kalmadı. Ayrıca dünya çapında işçi hareketinin bağrında büyük çarşmalara yol açtı.

Maoist tezin bir yönü konumuzla doğrudan doğruya ilgili: Eğer Sovyetler Birliği, bırakalım sosyo-ekonomik düzeni, siyasal yapısında bile ciddi herhangi bir değişiklik olmadığı halde bir günden ertesine kapitalist bir toplum haline gelebiliyorsa, açıktır ki bu anlayışa göre kapitalist restorasyon için bir karşı-devrim gerekli değildir.

Bugün sorunun tartışılmasında Marksistlerin yaklaşımının Maoizminden çok farklı olması gerektiği bu yazıda kurulan çerçevenin bütünü göz önüne alındığında açık olmalı. Bizim için soru şudur: Sovyetler Birliği'nde ve öteki bürokratik işçi devletlerinde işçi sınıfının sermaye karşısındaki kazanımlarının tamamı tedrici biçimde, tümüyle barışçı yöntemlerle, ciddi toplumsal / politik patlamalar ve altüst olmalar gerçekleşmeden ortadan kaldırılabilir mi?

Bu soruya cevap aramadan önce somut durumun ana çizgilerini ortaya koymakta yarar var. Günümüzde bürokratik işçi devletlerinin büyük çoğunluğunda siyasal iktidara hakim güçler proletaryanın kazanımlarını adım adım ortadan kaldırmaktadır. Polonya'da onyıllardır işçilerin tekrar tekrar ayaklanmalarına yol açan "fiyat reformu" (yani tüketim mallarına yapılmakta olan sübvansiyonun kaldırılması) 1989 yılı içinde (henüz KP iktidarda iken) gerçekleştirilmiştir. Bu yüzden Aralık 1989'da bu ülkedeki aylık enflasyon oranının yıllık hızı % 1000'e ulaşmıştır. Macaristan'da devlet işletmelerinin özel mülkiyete geçirilmesi süreci hızla ilerlemektedir. Bugün bu ülkede konutsuz insanlar yaşamaktadır ve konutları olmadığı için de oy kullanamamaktadırlar. Çin'de 80'li yıllar boyunca kolektif tarım (komünler) adım adım ortadan kaldırılmıştır. Hem Çin'de, hem Yugoslavya'da işsizlik kitlesel boyutlara ulaşmıştır. (Yugoslavya'da buna paralel olarak enflasyon % 400 dolayındadır.) Kitlelerin tepkisinden duyulan korkunun perestroyka'nın öngördüğü önlemlerin sürekli olarak ertelenmesine yol açtığı Sovyetler Birliği'nde bile "kişisel mülkiyet" yasasıyla birlikte özel mülkiyet yasal garantilere bağlanmıştır. Yabancı sermayeye, dış borçlanmaya, özel bölgelere, uluslararası finans kuruluşlarına ilişkin gelişmeler ise dünya kapitalizmiyle bütünleşmede önemli adımlar atıldığını ortaya koyuyor. Dolayısıyla, ilk bakışta bu tedrici gelişme içinde proletaryanın kazanımlarının teker teker ortadan kaldırılabilirliği ve sürecin sonunda kapitalist restorasyonun tamamlanabileceği düşünülebilir.

Buradan derhal bir ilk sonuç çıkarmak olanaklı. Bürokratik işçi devletlerinin gelişmesinde yeni bir evreye girmiş bulunuyoruz. Yukarıda tartıştığımız gibi, ne kadar bürokratik yozlaşmaya uğramış da olsa bu toplumlarda devlet işçi sınıfının sermayeye karşı kazanımlarını (bürokrasinin kendi yöntemleriyle de olsa) koruduğu için ve ancak o ölçüde bir işçi devleti olarak nitelenebilir. Oysa şimdi, yirminci yüzyılın tarihinde ilk kez, bu devletlerde iktidarda bulunan toplumsal/siyasal güçler işçi sınıfının kazanımlarını kapitalizme karşı korumak bir yana, kendi geliştirdikleri önlemler aracılığıyla adım adım ortadan kaldırmaktadır. Dolayısıyla, artık bu devletlerin salt yozlaşmışlığından söz etmek yeterli değildir. Bunun ötesine geçmek ve söz konusu devletlerin kapitalizme karşı proletaryanın ve öteki emekçilerin **devletin yapısında içkin olan kazanımlarını savunma/ muhafaza etme işlevini yitirdiğini** belirtmek gerekir. Öyleyse bu devletleri **bürokratik olarak çürümüş işçi devletleri** olarak niteleyebiliriz. Bunun anlamı şudur: Bu devletlerin

yapılarında hâlâ işçilerin kazanımlarını cisimleştiren kurumlar, garanti altına alan yasalar vb. mevcuttur ama bu unsurları savunacak mekanizmalar hayatiyetini yitirmiştir. Devlet kendini savunmaktan acizdir. İşlevsel uzuvları çürümüş ve en ufak bir darbeye kopmaya, dağılmaya hazır bir beden gibidir. Yapılması gereken, bu uzuvlara hayatiyet veren gövdeyi yenilemek, devleti bürokrasinin sultanından kurtararak yeniden işçi kazanımlarını koruyabilecek bir hayatiyete kavuşturmak.

Öyleyse, var olan devlet biçimi (bürokratik diktatörlük) altında bu devletler proletaryanın burjuvazi karşısındaki avantajlarını koruma bakımından işlevselliğini yitirmiştir. Ancak, bürokratik diktatörlüğün cenderesinden kurtulduğu takdirde var olan devletler belirli yönleriyle (planlama örgütleri, devlet işletmeleri, dış ticaret tekeli, iş yasaları, iş mahkemeleri, sosyal koruma sistemi vb.) kazanımların korunmasına olanak sağlayacak bir merkezi çekirdeğe sahiptir. Öyleyse, bürokratik diktatörlüklerin yıkılması sorunu, kapitalist restorasyonun tedrici biçimde gerçekleşip gerçekleşmeyeceği sorunun anahtarı haline geliyor. Dolayısıyla, tartışmaya yeni bir unsurun katılması gerekli: politik devrim. Anti-bürokratik bir kitle başkaldırısının ürünü olacak böyle bir devrim kapitalist restorasyonun geleceğinin de anahtarı haline geliyor.

Öyleyse şimdi de politik devrim kavramını ve günümüzde bürokratik işçi devletlerinde politik devrimin olasılıklarını tartışmamız gerekiyor. Bu bölümü bir saptama ile bitirelim: Restorasyon sürecinin tartışılması bizi doğrudan doğruya politik devrim tartışmasına getirmiş bulunuyor. Yani, bugünkü özgün somut koşullar altında, kapitalist restorasyon ile politik devrimi birbirinden ayırarak tartışmak olanaklı değil. Yöntemsel açıdan ortaya çıkan çıkan bu iç içe geçme, bu eklemelenme, aslında yaşanan gerçek sürecin kendisinde kapitalist restorasyon ile politik devrimin iç içe gelişmesinin dolaysız bir izdüşümünden başka birşey değildir.

II. POLİTİK DEVRİMİN SORUNLARI

Bürokratik işçi devletlerinde son yıllarda ortaya çıkan değişim kapitalizme dönüşün yolunu açan "piyasa sosyalizmi"nin yükselişiyle sınırlı değil. Değişimin bir başka boyutu var ki, sonuç olarak kapitalist restorasyon sürecine etkileri ne olursa olsun, çıkış noktası itibarıyla ondan çok farklı dinamiklere sahip olan bir gelişme bu. Başta Doğu Avrupa olmak üzere son dönemde hemen hemen bütün bürokratik işçi devletlerinde (Sovyetler Birliği'nde madenciler grevi, Çin'de Tienanmen vb.) ortaya çıkan dev kitle seferberliği, tasvir edilmesine gerek olmayacak kadar tanındık, ama mutlaka tahlil edilerek bütününe içine yerleştirilmesi gereken bir unsur. Bu kitle seferberliği Çin'de, Doğu Almanya'da, Çekoslovakya'da, hatta Sovyetler Birliği'nde öyle boyutlara ulaştı ki, devrim kategorisini işin içine sokmadan kavranması olanaklı değil. Bu söylenen Romanya için haydi haydi geçerli çünkü orada süreç (bütün çelişkileriyle birlikte), en azından dış görünüşü itibarıyla, tam da klasik devrim tanımına (kitlesele ayaklanma, var olan siyasal iktidarın zora dayalı biçimde alaşağı edilmesi, baskı aygıtlarının parçalanması vb.) yaklaşan bir görünüm taşıyor. İşte bütün bu gelişmeleri kavrayabilmek ve bunları geçmişte (50'li, 60'lı, 70'li yıllarda) Doğu Avrupa'da görülen kitle seferberlikleriyle ilişkilendirebilmek için politik devrim kavramı en verimli başlangıç noktasını oluşturuyor.

1. Politik Devrim Nedir?

Politik devrim kavramının bürokratik işçi devletleri bağlamında ne anlama geldiğini kavrayabilmek için öncelikle kavramın klasik Marksist teoride neyi ifade etmek üzere geliştirildiğini hatırlamak gerekiyor.²⁴ Siyasal iktidarın bir kitlesele başkaldırının ya da ayaklanmanın itişiyile devrilmesi, bazan toplumsal ilişkilerin de köklü biçimde altüst edilmesiyle, bir sosyo-ekonomik formasyondan bir başkasına geçişle sonuçlanabilir. Böyle durumlarda politik alandan başlayan devrim bu dönüşüm sürecinin ilerlemesiyle birlikte bir sosyal devrim niteliği kazanır. Buna karşılık, bazı durumlarda başkaldırının gücü, sınıfsal doğası, uluslararası iklim vb. etkenler, siyasal ayaklanmanın salt devlet düzeyinde köklü dönüşümlerle yetinmesine, toplumsal alanda önemli sarsıntılar yaratsa bile sosyo-ekonomik ilişkileri toptan dönüştüren bir yola girmemesine neden olabilir. Sosyo-ekonomik formasyonun özüne dokunmayan bu tür devrimlere Marksist teoride **politik devrim** adı verilmiştir. Sosyal devrime örnek olarak 1789 Fransız burjuva devrimi ve 1917 Ekim sosyalist devrimi verilebilir. Buna karşılık, politik devrimin klasik örnekleri Avrupa'da 1830 ve 1848 devrimleri ile Rusya'da 1917 Şubat devrimidir.

Bu tanımlama temelinde, politik devrim kavramının bürokratik işçi devletleri bağlamında ifade ettiği anlamı kolayca ortaya koymak olanaklıdır. Bu ülkelerde melez, karma, geçişsel nitelikler taşısa da, temelde burjuva sosyo-ekonomik formasyonundan tümüyle farklı bir sosyo-ekonomik formasyonla karşı karşıyayız. Öyleyse burada politik devrim, bu sosyo-ekonomik formasyonun temellerine dokunmadan, yani bunları kapitalizmden ayırdeden özellikleri ortadan kaldırmadan, bürokrasinin siyasal hakimiyetini yıkacak olan devrime verilen addır. Bu tanıma göre, sözkonusu toplumları kapitalizmden ayırdeden başlıca öğeler, kolektif mülkiyet, planlama, emekgücünün meta olmayan karakteri ve öteki ikincil yönler politik devrimden sonra da varlığını sürdürecektir.

Politik devrim kavramını ilk bürokratik işçi devletine, 1930'lu yılların Sovyetler Birliği'ne uygulayan Trotskiy'in düşüncesinde, bu kavram aynı zamanda programatik bir nitelik taşıyordu. Trotskiy'e göre, politik devrim, devrimci Marksizmin Sovyetler Birliği'nde sürdüreceği siyasal mücadelenin programatik hedefi olmalıydı. Bunun da Sovyetler Birliği'nin karakterine ilişkin teşhis ile dolaysız bir bağlantısı vardı. Eğer Sovyetler Birliği bürokratik olarak yozlaşmış bir işçi devleti ise, devrimci Marksizmin bu ülkeye ilişkin programatik perspektifi ne "reformlar yoluyla düzeltme" olabilirdi, ne de bir sosyal devrim. Sosyal devrim olamazdı çünkü Ekim devriminin Sovyet işçi sınıfına getirdiği, sermayenin yeniden hakim toplumsal güç haline gelmesini engelleyecek kazanımların bir bölümü hâlâ ayakta idi. Dolayısıyla, devrimin görevi sosyo-ekonomik düzeni ve mülkiyet ilişkilerini baştanasağı değiştirmek değildi. Reformlar yoluyla yeniden sosyalizmin önünü açmanın olanaksızlığı ise bürokratik yozlaşma teşhisinin bir sonucuydu. Sovyet devletinin politik uygulamaları önderliğin bir takım "hataları"nın ürünü değildi; artan ölçüde kastlaşan bir toplumsal katmanın kısmi çıkarlarının, proletaryanın

24. Politik devrim kavramını sosyal devrim kavramıyla ilişkisi ve farklılığı içerisinde daha önce bir başka yazımda da tanımlamaya çalışmıştım. Bk. "Osmanlı'dan Cumhuriyet'e: Türkiye'de Burjuva Devrimi Sorunu", Onbirinci Tez, 1 Kasım 1985, s. 187-89. Orada kullandığım terim siyasal devrimdi.

çıkarlarının önüne çıkarılmasının mantıksal sonucuydu. Devleti eline geçirmiş olan bürokrasinin hakimiyetini ve ayrıcalıklarını kendi isteğiyle terketmesi beklenemezdi. Kısacası, "yozlaşma" kavramı bürokratik diktatörlük rejiminin hakim sosyal gücü olan bürokratik kastın kendi kendini reformlar yoluyla değiştirerek **yeniden sosyalizm yoluna giremeyeceği** anlayışını içeriyordu. Bürokrasi devrilmeliydi: Bu ise ancak anti-bürokratik bir **politik** devrim ile olanaklı olabilirdi. Yani işçi sınıfının bürokratik diktatörlüğe başkaldırısının sonucunda sosyalist demokrasiye dönülmesi ile.

Politik devrim programının **asıl önemi**, proleter demokrasisinin ve entemasyonalizmin bu ülkelerde yeniden çiçeklenmesi, kısacası sosyalizme geçişin önüne bürokratik yozlaşmanın diktiği engellerin temizlenmesi açısından bürokrasinin hiçbir kanadına güvenilemeyeceğini ikirciksiz biçimde ortaya koymasındır. Bu yönüyle bu program, bürokrasiye yönelttiği bütün eleştirilere rağmen onun bir gün yeniden "doğru yola geleceği" konusunda beklentileri olan Marksist çizgilerden hem teorik olarak, hem de programatik açıdan önemli bir farklılık içerir.

Politik devrim programı, Marksist hareket içinde **devrimin toplumsal uzantıları** konusunda önemli bir tartışma yaratmıştır; bugün de birçok devrimci Marksist unsur, Sovyetler Birliği, Doğu Avrupa, Çin ve önceki bürokratik işçi devletlerinde proletaryanın muzaffer bir ayaklanmasının sadece devlet biçimini sosyalist demokrasi yönünde değiştirmekle yetinemeyeceğini, sosyo-ekonomik yaşamın derinliklerinde büyük dönüşümler sağlaması gerekeceğini söylemektedirler. Eğer bu doğru ise, denilmektedir, devrim salt politik olmayacak, bir sosyal devrim niteliğine bürünecektir.²⁵

Bu eleştirinin ussal çekirdeği, politik devrimin bürokratik işçi devletlerinde zorunlu olarak sosyo-ekonomik yaşamın düzenlenmesine el atacağı gerçeğine işaret etmesidir. Örneğin, planlamanın idari-bürokratik doğasının değiştirilmesi, sovyet delegelerinin son sözü özgürce söylediği, **demokratik olarak merkezileştirilmiş bir planlama sisteminin** kurulması gereklidir. Örneğin, kolektif mülkiyetin en alt biçimlerinden biri olan devlet mülkiyetinin içinin işçi özyönetimi ile doldurulması, böylece mülkiyetin toplumsallaşmasında bir üst basamağa doğru tırmanılması gereklidir. Örneğin, emekgücünün meta olmaktan çıkarılması gibi salt geri dönüşü engelleyecek bir savunma durumundan, emeğin özgürce ve yaratıcı biçimde kolektifleştirileceği bir yeni düzenlemeye geçilmesi gereklidir. Bütün bunların sosyo-ekonomik ilişkilerde dolaysız biçimde değişiklikler anlamına geldiği de açıktır. Ama buradan hareketle devrimin sosyal karakterde bir devrim olacağı sonucuna varmak yanlıştır. Çünkü yeni planlama sistemi eskisinden farklı olarak demokratik de olsa, yine de planlama sosyo-ekonomik formasyonun temel taşlarından biri olarak korunacaktır. Aksi takdirde, işçi sınıfı kazanımları açısından ciddi biçimde geri düşmüş olacaktır. Örneğin bürokratik planlamaya karşıt olarak üreticilerin demokratik biçimde kendi kaderlerini kendi ellerine alması talebi, planın **merkezi** karakterinin karşısına dikilirse, bu sınıf dayanışmasının karşısına bir engel olarak çıkacak, bölgeler, uluslar, katmanlar, ekonomik dallar temelinde sınıfın bölünmesine yol açacak bir tavır olur. Yine, işçi özyönetimi konusundaki çok meşru talep, her işçi kolektifinin kendi işletmesi konusunda bütün kararları vermesi türünden bir düzenlemeye yol açarsa, yani bütün toplum çapında bir mülkiyet ve denetime karşıt bir sonuca kadar itilirse, bu

da modern ve geri işletmeleri, tarımla sanayiye, farklı sanayi dallarını vb. karşı karşıya getirecektir. Yani işçi özyönetimi toplum çapında kolektif mülkiyetin bugünkü zorunlu biçimi olan devlet mülkiyetinin karşısına dikilmemelidir. İçi doldurulsa da, devlet mülkiyeti yine temel biçim olarak kalmalıdır. İşte bu yüzdendir ki, devrim var olan sosyo-ekonomik formasyonun temel bir takım özelliklerini değiştirmeyecek, **onların üzerine basarak yeni kazanımlar getirecek** olduğundan dolayıdır ki, devrim sosyal değil politik olarak nitelenmelidir. Kısacası, devrimden sonra yine sosyalizme geçiş toplumunun sınırları içinde olacağız. Devrimin sosyal değil politik olarak nitelenmesinin nedeni son tahlilde budur.

2. Pratikte Politik Devrim

İlk bürokratik işçi devleti için politik devrim programı formüle edildiğinde, bu anlayış pratik içinde henüz sınanmamıştı. Başka bir deyişle, anti-bürokratik politik devrim, yaşanmış bir deneyimden süzülen derslerin politik ve programatik bir ifadesi değildi; toplumsal gelişmenin iç mantığının, toplumsal güçlerin karşılıklı mevzilenişinin bir kavranışı sonucunda ortaya konulmuş, geleceğe ilişkin bir perspektifti. Bu anlamda, pratiğin sınavından zamanla geçecekti. İleri sürülüşünden bu yana geçen yarım yüzyıllık tarih dilimi, politik devrim kavramının gerçekliğin çok önemli bir vechesini dakik biçimde yakaladığını ortaya koymuştur.

Bürokratik işçi devletlerinin, özellikle de Doğu Avrupa ülkelerinin tarihi, politik devrim girişimleriyle ya da politik devrimin başlangıcı olarak nitelenebilecek olaylarla doludur. Bunların her biri işçi sınıfının ve geniş kitlelerin var olan bürokratik-rejimlere karşı kitlesel seferberliği biçiminde başlamış, yer yer fiili ayaklanmalara ve devlet gücüne karşı silahlı direnişlere kadar varmıştır. 1953 Doğu Berlin ayaklanması, 1956 Macar devrimi ve Polonya ayaklanması, 1968 Prag baharında işçi konseyleri hareketi, 1970 ve 1976 Polonya ayaklanmaları, 1980-81 Dayanışma hareketi, bütün bunlar işçilerin ve toplumun büyük bölümünün (her birinde özgül ağırlıkları değişmekle birlikte) dört ana talep etrafında bürokrasiye karşı mücadelesinin bir ifadesi olmuştur: Demokratik haklar, bürokratik ayrıcalıklara son verilmesi, ekonomik haklar ve Sovyetler Birliği'nin Doğu Avrupa ulusları üzerindeki hakimiyetinin ortadan kaldırılması (yani ulusların kendi kaderini tayin hakkının özgül bir ifadesi). Sadece Çin'de öğrenci hareketi bütün evrelerde işçi hareketinden daha büyük ağırlık taşımış, ama orada da talepler esas olarak aynı olmuştur.²⁶

Burada bir parantez açarak, Stalinizmin her tür varyantının, günümüzde bile, geçmişin bu politik devrim girişimlerini kapitalizm yanlısı, karşı-devrimci hareketler olarak nitelemeyi sürdürdüğünü, milyonlarca işçi ve emekçinin katıldığı bu mücadeleleri "emperyalizmin oyunları" ile açıklamaya çalıştığını hatırlatmak gerekiyor. Söz konusu ayaklanmaların ya da devrimci girişimlerin hiçbirinin karşı-devrimci bir nitelik taşımadığını kanıtlamanın tek geçerli yolu bu deneyimleri somut ve ayrıntılı biçimde tahlil etmek. Bu yazı sınırları içinde bunu gerçekleştirmenin olanaklı olmadığı açık. Buna karşılık, Türkçe'de bu deneyimlerin Stalinizm tarafından en çok lanetlenmiş olan iki

25. Bu tezin yetkin bir ifadesi için bk. C.J.Arthur, "The Coming Soviet Revolution", N.Krasso (der.), Trotsky : The Great Debate Renewed, New Critics Press, Missouri, 1972.

26. Çin tarihinde öğrenci hareketinin özgül ağırlığı için bk. Jin Xiaochang ile görüşme, "Çin'de Devrim Gerekli", Sınıf Bilinci, 5, Ekim 1989.

örneğini, 1956 Macar devrimi ile Dayanışma hareketini, büyük bir ayrıntı zenginliği içinde ele alan iki çalışma son zamanlarda yayınlanmış durumda.²⁷ Bugün bürokratik işçi devietlerinde yaşanan bunca olaydan, ortaya dökülen bunca gerçekten sonra dahi geçmişin kitle hareketlerinin karşı-devrimci bir karaktere sahip olduğunu hâlâ ileri sürenler olacaksa, bu kez ispat yükü onların omuzlarına düşüyor: Macar devrimi ve Dayanışma hareketi üzerine sözkonusu çalışmalarda ortaya konan gerçeklerin soğukkanlı ve ayrıntılı biçimde çürütülmesi onların görevi.²⁸

Politik devrim konusunda geçmişin deneyimlerinden günümüze dönecek olursak, Çin'deki Tienanmen baharı, Sovyet madenciler grevi ve Doğu Avrupa'yı sarsan dev kitle hareketleri göz önüne alındığında, 1989'un bürokratik işçi devletlerinin tarihsel gelişmesi açısından bir dönüm noktası olduğunu saptamak gerekir. Kuşkusuz, Çin, Sovyetler Birliği ve Doğu Avrupa olayları arasında, Doğu Avrupa'nın kendi içinde çeşitli ülkeler arasında dahi çok önemli farklar vardır. Tienanmen hareketi yenilgiye uğramış bir politük devrim başlangıcıdır. Sovyet madenciler grevi ise, politik karakteri sınırlı kaldığı için, sadece geleceğin kitlesele ayaklanmasının ruşeym halindeki önbiçimleniş olduğu, geleceğin imgesini bize sunabildiği ölçüde politik devrim tartışmasıyla ilgilidir. Esas olan, Doğu Almanya, Çekoslovakya ve Romanya'da (çok kısmi olarak da Bulgaristan'da) gelişen, farklı mecralarda akmakla birlikte, bürokrasinin siyasal iktidarını güçlü biçimde sarsmak bakımından aynı hedefe yönelen dev kitle seferberliklerinin tartışılmasıdır. Bu örneklerde hiçbir tartışmaya gerek bırakmayacak derecede açık biçimde ortaya çıkan somut gerçekler vardır.

Her şeyden önce, sözkonusu hareketler bürokrasiye karşı işçisiyle, emekçisiyle, öğrencisiyle, aydınıyla, kadınıyla hemen hemen bütün ulusun ayağa kalktığı devasa kitle hareketleridir. Bu açıdan, bütün büyük devrimlerin ulusun ezici çoğunluğunu devlet ile karşı karşıya getiren özelliğini burada da görmek olanaklıdır. Doğu Almanya'da 600 bin müfussu Leipzig kenti haftalar boyu her Pazartesi yüzbinlerin (bir keresinde 500 bin kişinin) katıldığı gösterilere tanık olmuştur. Doğu Berlin ise en azından bir keresinde nüfusu kadar büyük bir gösterinin mekânı olmuştur.²⁹ Çekoslovakya'da hükümetin çöküşüne yol açan bir genel grev tehdididir. Bu genel grev için yapılan hazırlıklar sırasında ülke çapında 9000'den fazla grev komitesi kurulmuştur. Romanya'da mücadelenin kitle-selliği herşeyin ötesinde Çavuşesku'nun kendi taraftarlarını topladığı mitingin kendisine

27. 1956 Macar devrimi için bk. Necip Çakır, "Macaristan 1956: Devrim mi, Karşı Devrim mi?", *Onbirinci Tez*, 9, Şubat 1989. Dayanışma hareketini de yine aynı derginin 9. sayısında Oliver MacDonald inceliyor: "Polonya Girdabı: Dayanışma ve Sosyalizm."

28. Aynı şey 1989 Tienanmen olayları dolayısıyla Çin için de geçerli. Tienanmen hareketinin karşı-devrimci nitelikte olmadığını, esas olarak anti-bürokratik bir isyan olduğunu ortaya koyan kaynaklar var. Bk. örneğin Ernest Mandel, "Pekin Komünü", *Sınıf Bilinci*, 4-5, Ekim 1989 ve Jin Xiaochang, a.g.m. Ama ilginç bir nokta var: Tienanmen katliamı sonrasında, görebildiğim kadarıyla, ne Türkiye'de ne de dünyada hiçbir sol siyaset Deng ve şürekâsını savunmadı, öğrenci ve işçileri karşı-devrimci ilan etmedi. Oysa öğrenci hareketinin simgesi, ABD'nin Özgürlük Anıtı'na öykünen bir Özgürlük Tanrıçası değil miydi? Bu paradoksun sırrı bence bugün kimsenin dünyaya Çin yönetiminin gözlükleriyle bakmıyor olması. Demek ki önemli olan gerçekler değil, gözlükler!

29. Bu mitingin son derecede renkli bir tasviri ve Doğu Alman devriminin dengeli bir tahlili için bk. E.Mandel, "Siyasal Devrim ve Onu Tehdit Eden Tehlikeler," *Glasnost ve Siyasal Devrim*, içinde, Yeniyol Broşür Dizisi, 1, İstanbul, 1990.

karşı bir gövde gösterisine dönüşmesiyle ortaya çıkmıştır.

İkincisi, kitle hareketlerinin talepleri temel olarak anti-bürokratik bir nitelik taşımıştır, yani demokratik haklar ve bürokratik ayrıcalıklar ve yolsuzluklar çevresinde yoğunlaşmıştır. Hareket sokaklarda iken kapitalizm yanlısı solganlar ve talepler çok küçük bir azınlıkla sınırlı kalmıştır. O kadar ki, Doğu Almanya'da kitle hareketinin gerilemesinden sonra yaygın bir popülarite kazanan Almanya'nın birliği talebi bile, başlangıçta, kitleler sokakta iken büyük çoğunlukça reddedilen bir düşünceydi. (Buna karşılık, özellikle Romanya'da, ama öteki ülkelerde de, komünizm kavramına karşı ciddi bir anti-patinin yaygın olduğu bir gerçektir. Ama bunun kitlelerin kapitalizm yanlısı olmasıyla özdeşleştirilmemesi gerekir. Buna aşağıda döneceğim.)

Üçüncüsü, kitlesele seferberlikler karşısında bürokratik diktatörlükler büyük bir hızla gerilemiş, kimi yerde şiddete başvur(a)madan dağılma yoluna girmiş (Çekoslovakya'da yaşanan sürece yaygın olarak takılan ad "kadife devrim"dir), kimi yerde ise (Romanya) devletin uyguladığı şiddete, kitle hareketi de şiddetle cevap vermiş, devletin baskı aygıtının parçalanması sonucunda yönetim devrilmiştir. Bu durumu örneğin 1968 Mayıs'ında, 10 milyon işçinin greve çıktığı Fransa ile karşılaştırsak, bürokratik diktatörlüklerin hiç de burjuva totalitarizm teorisinin savunduğu gibi toplum üzerinde sarsılmaz bir hakimiyete sahip olmadığı, bürokrasi bir sınıf değil, işçi sınıfının üzerine yükselmiş bir hakim kast olduğu için, hakimiyetinin burjuvazinininkine göre çok daha zayıf ve sallantıda olduğu sonucuna ulaşırız.

Bu somut gerçekler ışığında şimdi Doğu Avrupa'daki kitle hareketlerinin politik devrimle ilişkisini tartışabiliriz. Bu hareketler gerek karşı karşıya getirdikleri toplumsal güçler, gerekse önlerine koydukları görevler açısından politik devrimin damgasını taşırlar. Hareketlerin kitlesele karakteri ve işçi sınıfı da dahil olmak üzere geniş çalışan kitleleri seferber etmesi, politik devrimin ardında yer alması beklenenecek toplumsal güçlerin sahneye çıktığını gösterir. Buna karşılık, mücadelenin karşısına aldığı toplumsal güç açık bir biçimde bürokrasidir, yani politik devrimin devirmeyi hedeflediği güçtür. Hareketlerin yükseldiği talepler ise, esas olarak, politik devrimin dolaysız görevleri olan demokratik hakların elde edilmesine ve bürokratik ayrıcalıkların ortadan kaldırılmasına yöneliktir.³⁰ Bütün bu nedenlerle, Doğu Avrupa'da 1989 yılında yaşanan kitlesele isyanlara bu ülkelerde politik devrimin başlangıcını oluşturan ilk evre gözüyle bakılabilir.

Ne var ki, ister barışçı yoldan, isterse Romanya örneğinde olduğu gibi şiddet yoluyla olsun, bu devrimci süreçler baştaki hükümetlerin devrilmesiyle sınırlı kalmıştır. Politik devrim daha ileri evrelere geçememiş, esas olarak da sovyet demokrasisi yönünde bir gelişme gösterememiştir. Devrim süreci belirli bir noktada soluğunu yitirmiş ve politik devrim rayından çıkmıştır. Şimdi bunun nedenlerine ve sonuçlarına değinelim.

3. Kitle Hareketinin Zaafları

Doğu Avrupa'da kitle hareketlerinin, bürokratik yönetimlerin ardı ardına devrilmesine, bütün bir bürokratik despotizm sisteminin iskambilden bir şato gibi çökmesine

30. "SCCB'de yeni bir devrimci kabanaş açıktır ki toplumsal eşitsizliğe ve politik baskıya karşı mücadele bayrağı altında başlayacaktır." Geçiş Programı, a.g.y. içinde, s. 205-206. Aynı özellikleri Tienanmen hareketinde ve Sovyet madenciler grevinde de görmek olanaklıdır. Bk. 28 no.lu dipnota belirtilen kaynaklar ve S.Savran, "Vorkuta'da Grev Var!", *Sınıf Bilinci*, 4-5, Ekim 1989.

yol açtığı ölçüde başarılı olduğu söylenebilir. Ama dipten gelen bu güçlü dalga, bu devasa hareket, politik devrimin bütünüyle başarıya ulaşması, yani sosyalist demokrasinin yeniden kurulması açısından çok ciddi zaafı taşımıştır.

Bu zaafıların başında işçi sınıfının kitle hareketine hegemonik güç olarak önderlik edememesi yatar. Stalinist bürokrasinin onyıllardır süregiden hakimiyet sistemi altında, bütün politik yaşamın, bürokrasinin taşlaşmış hakimiyet organı haline gelmiş olan komünist parti tarafından tekeli denetime alındığı, sendikaların dahi devletin ve komünist partilerin uzantıları olarak çalıştığı koşullarda siyasal bakımdan atomize olmuş olan işçi sınıfı, kitle hareketine katılmakla birlikte bu hareketin yönetici gücü haline gelecek kapasiteyi gösterememiştir. Bunun en açık belirtisi, harekete işçi sınıfına özgü mücadele (grev, genel grev, oturma boykotu, işgal vb.) ve örgütlenme (fabrika komiteleri, sovyetler vb.) yöntemlerinin ancak istisnai ve geçici olarak damgasını vurmuş olmasıdır. (İstisnaların başında Çekoslovakya'daki genel grev hareketi ve sendikaların devletten bağımsızlaşması, Romanya'da Temeşvar'daki bölgesel genel grev ve Braşov fabrikalarının bazılarında kurulan işçi konseyleri, Bulgaristan'daki bağımsız sendika hareketi, Doğu Almanya'da aynı yolda yapılan ve henüz başarıya ulaşamayan girişim gelir.) Durumu daha iyi değerlendirebilmek için öteki politik devrim süreçlerinde işçi sınıfının oynadığı merkezi rolü vurgulamak yararlıdır. 1953 Doğu Berlin ayaklanması esas olarak bir işçi ayaklanmasıdır. 1956 Macar devriminde özellikle Budapeşte'nin hemen her fabrikasında işçi konseyleri kurulmuş, Budapeşte Merkezi İşçi Konseyi bu konseylerin gücünü siyasallaştıran bir odak olarak ortaya çıkmıştır.³¹ Yine 1956'da Polonya'da işçi konseyleri bütün ülke çapında mantar gibi boy atmış, ayaklanma ancak konseylerin resmi bir statüye kavuşturulması, sistem ile bütünleştirilerek zamanla massedilmesi sonucunda bastırılabilmiştir. 1968 Prag baharında KP'nin kendi iç dengelerinin değişmesinin yanı sıra sayısız işçi konseyi kurulmuştur. Nihayet, 1980-81 Polonyası tümüyle kitlesele (10 milyonluk) bir işçi hareketinin, Dayanışma sendikasının, damgasını taşıyan bir kitle seferberliğine tanık olmuştur. Bir politik devrim boyutlarından çok geride olan 1989 Sovyet madenciler grevi bile, işçi sınıfının nüfusun öteki kesimlerinin sorunlarına da sahip çıkması dolayısıyla sınıfla toplumun geri kalan bölümü arasında hegemonik bir ilişkinin kurulması potansiyelini taşıyan bir yapıya sahipti.³² Oysa 1989 Doğu Avrupa kitle hareketleri bu durumdan çok uzaktır.

Doğu Avrupa kitle hareketlerinin ikinci zaafı bu birincinin bir türevidir. Proletarya toplumun öteki katmanlarına önderlik edemediği için, hareket bir vatandaşlar hareketi karakterini taşımıştır. Bunun anlamı şudur: Toplumun bütün kesimleri, sosyo-ekonomik yapıda, cinsiyet ilişkileri bakımından, ulusal kökenleri açısından toplumdaki somut konumları ne olursa olsun, hareket içinde eşitlenmekte, mücadelede bürokrasi tarafından bastırılan ve demokratik haklarını elde etmek için omuz omuza mücadele veren eşit bireyler topluluğu halinde yer almaktadırlar. Bunun iki sonucunu derhal çıkarmak gerekiyor: Birincisi, harekete sınıf olarak damga vuramayan işçiler de, bürokrasiye karşı işçi kimlikleriyle değil vatandaş kimlikleriyle mücadele etmişlerdir; ikincisi, ve belki de daha önemlisi, toplum içindeki somut konumları farklı olan, toplumun geleceği açısından çıkarları farklılaşan sınıf ve katmanlar hareket içinde birlikte ve eşit biçimde aynı talepler

31. Bk. N.Çakır, a.g.m., s. 209 vd.

32. Bk. S. Savran, "Vorkuta...", a.g.m., s. 103-104.

etrafında yer almıştır. Özellikle Çekoslovakya'da ve Doğu Almanya'da kitlesele seferberlik sırasında ortaya çıkan örgütlenmelerin (sırasıyla Vatandaşlar Forumu ve Yeni Forum), çok farklı siyasal yönelişe sahip unsurları bir arada barındıran, gevşek yapılar olması tam da bu gerçekliğin ifadesidir. Bu yapılar, bir yandan kitleyi anti-bürokratik talepler çevresinde geçici olarak birleştirmek açısından işlevsel olmakla birlikte, bir yandan da bir kez bu evre aşıldığında zorunlu olarak patlak verecek politik ayrışmaları (Doğu Alman örneğinde bu ayrışma şimdiden yaşanmış durumdadır) gözlerden saklamak bakımından, başta işçi sınıfı olmak üzere ezilen katmanların aleyhine bir rol oynamıştır.

Ama kitle hareketinin üçüncü zaafı düşünüldüğünde, bu durumun kaçınılmaz hale geldiğini kavramak olanaklı olur: Bu üçüncü zaaf bir devrimci sosyalist önderliğin yokluğudur. İster forum tipi örgütlenmelerin ön plana çıkması, ister Romanya örneğinde olduğu gibi bürokrasinin kendi içinden gelen kadroların oluşturduğu Ulusal Selamet Cephesi gibi örgütlerin kitle hareketinin üzerine oturması, tam da sosyalist bir önderliğin politik devrimi başlatan süreçte yönetici bir rol oynayamamasına tekabül eden olgulardır. İşçi sınıfının ve öteki ezilenlerin tarihsel çıkarlarını ifade eden bir program temelinde örgütlenmiş bu tür bir önderliğin yokluğunun nedeni açık: Bu ülkelerin komünist partileri işçi sınıfının örgütleri olmaktan çıkarak bürokratik hakimiyetin birer aracı haline gelirlerken, aynı zamanda, sınıfın yeni bir öncü güç oluşturmaya şiddet yoluyla engellemiştir. Yani Stalinizm (dünyanın geri kalan bölümlerinde olduğu gibi) işçi sınıfını bu ülkelerde de bir önderlik bunalımı ile karşı karşıya bırakmıştır. Bu önderlik yokluğu, hareketin işçi sınıfı hegemonyasına girmesini engellemiş, bir vatandaşlar hareketi düzeyinde kalmasına yol açmış ve nihayet en önemlisi işçi sınıfını yeni evrenin politik ayrışmalar döneminde burjuva partileri karşısında çaresiz bırakmıştır.

Bürokratik hakimiyetin ve onun politik-ideolojik temsilcisi olan Stalinizmin işçi sınıfı üzerinde yarattığı tahribat politik-örgütsel alanla sınırlı değildir; ideolojik planda da vahim sonuçlar yaratmıştır. Bu da kitle hareketinin dördüncü büyük zaafıdır. Bürokratik despotizme ve ayrıcalıklara karşı kitlesele isyanların yaşandığı bu ülkelerde, onyılların uygulamalarından sonra, bu sistem komünizm, sosyalizm ve Marksizmle özdeşleştirildiği için, halk ideolojik planda koyu bir anti-komünizm söyleminin etkisi altındadır.³³ Bu da işçi sınıfının ve öteki ezilenlerin çıkarları doğrultusunda gerçek bir komünist önderliğin oluşmasının önündeki en ciddi engellerden biridir.

4. İşçi Devletinde Parlamenter Demokrasi

Doğu Avrupa'nın çeşitli ülkelerinde yaşanan kitlesele isyanların bütün bu zaafılardan dolayı rayından çıkarak politik devrimden farklı bir mecraya yerleşmesinin çok çarpıcı bir sonucu olmuştur. Bugün bütün işçi devletlerinde bürokratik diktatörlüklerin yerini yeni bir devlet biçimi, parlamenter demokrasi almaktadır. Bu, Polonya'da, Macaristan'da,

33. Bu "anti-komünizm" in gerçek komünizme karşı olmakla ya da kapitalizm yanlısı olmakla dolaysız biçimde özdeşleştirilemeyeceğini Dayanışma senatörü bir Katolik politikacının şu şaşkın gözleminden daha iyi ne ifade edebilir? "Bizde paradoksal bir zihniyet var. İnsanlar komünizme karşı olduklarını söylüyorlar. Bu doğru. Ama aynı zamanda, Batı'daki gibi, işsizliğin olduğu bir devlet de istemiyorlar." Aktaran: E.Mandel, "Glasnost ve Komünist Partilerin Krizi", Glasnost ve Siyasal Devrim, a.g.y., s. 32n.

Doğu Almanya'da bütünüyle, federal devletler olan Sovyetler Birliği ve Yugoslavya'da bölgesel olarak (ilkinde Baltık cumhuriyetlerinde, ikincisinde Slovenya ve Hırvatistan'da) oldukça ileri bir evresine ulaşmış bir süreçtir. Başta Çekoslovakya olmak üzere Romanya ve Bulgaristan'da da bu yolda gelişmeler sürmektedir.

Burada paradoksal bir durumla karşı karşıyayız. Parlamenter demokrasinin tarihsel bir ürün olarak burjuvazinin hakimiyetinin biçimlerinden biri olduğunu biliyoruz. Parlamenter demokrasi, somut toplumsal konumları açısından farklı ve eşitsiz koşullar altında yaşayan bireyleri eşit haklara sahip vatandaşlar soyutlamasında birleştirdiği içindir ki, burjuvazinin hakimiyetine uygun bir biçimdir.³⁴ Öyleyse, bir işçi devleti, burjuvazinin var olmadığı bir toplumda, nasıl olur da yapısı itibarıyla burjuva hakimiyetine uygun bir devlet biçimine bürünebilir? Bu sorunun cevabı iki unsuru içeriyor. Birincisi, var olan işçi devletleri artık yozlaşma evresinden çürüme evresine geçmiş olduklarından burjuva sosyo-ekonomik formasyonun ilişki ve biçimlerinin istilasına karşı hiçbir ciddi direnç gösterememektedirler. İkincisi, emperyalizm çağında en olgun ifadesini bulan bileşik gelişme yasası, burada da hükümünü yürütmüştür: Tarihin farklı aşamalarına özgü ilişki ve biçimler bir tek toplumda çelişik bir biçimde bir arada var olabilmektedir. Kapitalizmin hâlâ dünya çapında hakim güç olması, bürokratik işçi devletlerinin içine düştüğü derin bunalım bağlamında, tarihsel olarak burjuvazinin hakimiyetine denk düşen bir devlet biçiminin işçi devletinin üzerine iğreti bir giysi gibi geçirilmesiyle sonuçlanmıştır.

Sürecin bürokrasinin tepeden reformlarıyla geliştiği Sovyetler Birliği, Yugoslavya, Bulgaristan, Macaristan gibi ülkelerde bu yeni eklemleme, doğrudan doğruya, bürokrasinin emperyalizmle bütünleşme yönelişi içinde dünya burjuvazisinin politik hegemonyası altına girişinin bir ifadesidir. Asıl açıklanması gereken, işçi sınıfının da içinde yer aldığı kitle hareketinin nasıl olup da burjuvazinin hakimiyetine uygun bir devlet biçimine (parlamenter demokrasiye) doğru sürüklendiğidir. Burada anahtar, kitle hareketlerinin yukarıda tahlil edilen karakteridir: Bu hareketler birer vatandaşlar hareketi olduğu içindir ki, bu tür bir soyut eşitliğin devlet örgütlenmesinde tekabül ettiği klasik biçim olan parlamenter demokrasi sürecin ürünü olarak ortaya çıkmıştır. Tersinden bakıldığında, işçi sınıfının kitlesel ayaklanmanın hegemonik önderliğini ele geçirememesi bir proleter demokrasisinin (sovyetlere dayanan bir demokrasinin) değil, parlamenter demokrasinin kurulmasıyla sonuçlanmıştır.

Kuşkusuz bir proleter demokrasisine göre geri bir biçim olan parlamenter demokrasi, işçi sınıfının ve öteki ezilenlerin çıkarları açısından, her türlü bağımsız protesto ve örgütlenmeyi polisiye yöntemlerle bastıran bürokratik diktatörlüklerden çok daha olumlu ve elverişli bir çerçevedir. Bu ülkelerin işçi sınıflarının, parlamenter demokrasiyi sovyet demokrasisi yönünde aşmak değil de boğmak ve bürokratik despotizme dönmek amacıyla yapılacak bütün girişimlere karşı dimdik ayağa kalkacağından kimse kuşku duymamalıdır. Ama yine de bugün var olan durum köklü biçimde çelişiktir. Ekonomik temeli burjuvazinin bir hakim sınıf olarak örgütlenmesini engelleyen bir toplumla, dolayısıyla bir işçi devleti niteliği taşıyan bir devletle, tarihsel olarak burjuvazinin hakimiyetine denk düşen parlamenter demokrasi uzun bir tarihsel dönem boyunca bir arada var olamaz.

34. Gülnur Savran, "Marx'ın Düşüncesinde Demokrasi: Siyasetin Eleştirisi", Onbirinci Tez, 6, Haziran 1987, s. 54-56.

Dolayısıyla, yeniden aynı sonuca ulaşıyoruz: Bürokratik işçi devletlerinin, en başta Doğu Avrupa'nın, ama aynı zamanda Sovyetler Birliği'nin, bugün içinde bulunduğu durum patlamalara gebe, istikrarsız bir durumdur. Öyleyse geleceğin olasılıklarını gözden geçirmemiz gerekiyor.

5. Politik Devrimin Geleceği

Marksizm, büyük insan gruplarının üretim ve bölüşüm süreci içindeki ortak konumlarına bağlı olarak aynı toplumsal sınıfın üyeleri kimliğiyle sınıfsal çıkarları temelinde mücadeleye girecekleri önermesinden yola çıkar. Elbette, toplumsal sınıfların siyasal tutum ve davranışları sadece maddi çıkarlara dayalı olarak belirlenmez: Uluslararası iklimden ülkenin siyasal konjonktürüne, siyasal partilerin kümelenişinden dinin ve ideolojinin özgül ağırlığına dek birçok etken sınıf mücadelesinin siyasal biçimlenişinde önemli rol oynar. Ama tarihsel ve siyasal gelişmenin eşitsizliklerinin ve bileşik niteliğinin ürünü olan bu etkenler, sınıfların nesnel maddi çıkarlarının mücadele üzerinde belirleyici bir ağırlık oluşturmalarına engel olamaz.

Bürokratik işçi devletlerinin proletaryası, burjuvazinin hakim konumda olduğu hiçbir toplumda işçi sınıfının sahip olmadığı bir takım kazanımlar elde etmiştir ve bu kazanımlar bu ülkelerde devletin kurucu öğeleri niteliğini taşımaktadır. Sovyet işçileri kuşaklar boyu işsizlik denen toplumsal felaketi tanımadan yaşamışlardır: Bir işe sahip olmak onlar için neredeyse hava gibi, su gibi doğal birşeydir. Bir Doğu Alman işçisi, Amerikalı ya da Batı Avrupalı kardeşlerinin başında dolaşan konutsuzluk belasını tanımaz. Bir Çek ya da Slovak işçisi için hasta olduğu zaman hastane masraflarını nasıl karşılayacağı türünden bir kaygı alışılmamış bir duygudur. Kuşkusuz, emperyalist ülkelerin işçi sınıfı Doğu Avrupa ve Sovyet işçilerinden ortalama olarak bir ölçüde daha yüksek tüketim olanaklarına sahiptir. Ama belirsizlik, güvensizlik, eşitsizlik, sınıfın bir bölümünün temel gereksinmelerinin resmi sadaka verilirmişçesine karşılanması, bir bölümünün de, sefalet içine düşmesi, bürokratik işçi devletlerinin işçilerinin tanımadığı bir durumdur.

Bürokratik diktatörlüklerin tepeden (Sovyetler Birliği, Bulgaristan, Macaristan, Yugoslavya) ya da tabandan (Doğu Almanya, Çekoslovakya, Romanya, gecikmeli olarak Polonya) çözülme sürecine girmesine paralel olarak gelişen kapitalist restorasyon süreci işçi devletlerinin proletaryasının bu kazanımlarının karşısına büyük bir tehdit olarak dikilmiştir. Proletaryanın, bu kazanımların törpülenmesi ve süreç içinde bir bütün olarak ortadan kaldırılması karşısında tepkisiz kalması olanaksızdır. Kuşkusuz, bu tepkinin ne boyutlara ulaşacağı, hangi biçimleri alacağı somut anın koşullarınca belirlenecektir ve ülkeden ülkeye değişecektir. Ama en azından bir ya da birkaç ülkede proletaryanın öteki ezilenlere önderlik ederek kapitalist restorasyona karşı kitlesel bir seferberlik için gireceğine ve koşullar elverdiği takdirde bu seferberliğin isyana, giderek ayaklanmaya dönüşeceğine muhtemel gözüyle bakılabilir. Öyleyse, Doğu Avrupa'da ve Sovyetler Birliği'nde kitlesel mücadelelerin bir ikinci raundu yaşanacaktır. Bu ikinci raundun yerini ve zamanını öngörmek güçtür ama yüzyılımız sona ermeden bir ya da birkaç ülkede muhtemeldir ki büyük mücadeleler yaşanacaktır.

Eğer gerçekleşirse, bu ikinci raund ilkinden çok farklı olacaktır. Bu kez kitlesel seferberliği yaratacak olan işçi sınıfının kendi sınıfsal kazanımları olduğu için, kitle hare-

keti içinde proletarya önderlik konumunu üstlenmek zorunda kalacaktır. Mücadelenin biçim ve yöntemleri de buna bağlı olarak proletaryanın damgasını taşıyacaktır: Grevler, işgaller, işçi denetimi, fabrika komiteleri, işçi konseyleri, işçi milisleri bu ikinci round-da sık sık rastlayacağımız olgular olacaktır. Nihayet, bu mücadelenin başarıya ulaşması halinde doğacak demokrasi, parlamenter demokrasiden çok farklı bir proleter demokrasisi olacaktır: Tam da mücadelenin içinde yaratılacak biçimler (fabrika komiteleri, işçi konseyleri vb.) temelindedir ki, zafere ulaşan proletarya kendi gerçek iktidarını bir sovyet demokrasisi olarak sağlamlaştıracaktır.

İşte o zaman politik devrim süreci kendine dönmüş, yeniden rayına girmiş ve sosyalizmin önünü açmış olacaktır.

Proletaryanın kapitalist restorasyona mutlaka tepki göstereceği önermesi soyut teorik şemalardan çıkarsanan bir hayal değildir. Tekil örnekleri şimdiden gerçek dünyada yaşanan bir eğilimdir söz konusu olan. Sovyet madenciler grevinin özel mülkiyeti karşısına alan talepleri, Polonya'da yabancı sermayeye devredilmesi planlanan Lenin teranesinin ya da WSK helikopter fabrikasının işçilerinin direnişi, Macar işçilerinin enflasyona ve işsizliğe karşı düzenlediği kitlesel gösteri, Yugoslav işçilerinin ekonomik güçlüklerle ilişkin tepkileri, bütün bunlar ve başkaları mücadelenin ilk evresi içinden ikinci evresine işaret eden göstergelerdir. Bu yazı yazılırken Doğu Almanya'da patlak veren gösteriler bu eğilimin en çarpıcı göstergelerinden biridir. Bilindiği gibi Doğu Alman halkının ezici çoğunluğu Mart ayındaki seçimlerde oylarını şu ya da bu hızla Batı Almanya ile birleşmeyi savunan partilere vermişlerdi. Derhal birleşmeyi savunan Hristiyan Demokrat Parti ile müttefiklerinin genel seçimlerindeki oy oranı % 46,5'ti. Ama Mayıs ayında Doğu Almanya'nın işçileri, öğretmenleri, köylüleri birleşme sonrasında birçok fabrikanın kapanması ve 2 milyona yakın işçinin ve çalışanın işini yitirmesi tehlikesine karşı büyük kitle gösterileri düzenleyebilmekteler. Paradoks açık: Hristiyan Demokrat Partiye oy vermek ilk bakışta kapitalistleşmeye evet demek gibi görünebilir; ama iş somut maddi kazanımlara gelince Doğu Alman işçi ve köylülerinin tepkisi çok farklı olabilmektedir.

Sovyetler Birliği'nde ve Doğu Avrupa'da yaşanan değişim sürecinde işçi sınıfının ve ezilenlerin bu tür tepkileri gözle kolay kolay görünmüyor. Bunun nedeni, kapitalist ülkelerde ve bu arada Türkiye'de basın, televizyonun vb. gelişmeleri burjuvazinin gözlerinden ya da bürokrasinin resmi ajanslarından yansıtması. Bunun en çarpıcı örneklerinden biri Polonya'da bu yazı yazılırken patlak veren demiryolu grevi. Ülkeyi felç olmanın eşğine getiren, sanayi merkezlerinin limanlardan tümüyle kopmasına yol açan bu greve Türkiye'nin büyük basını, sadece geçici bir anlaşmayla askıya alındığı gün, o da "grev bitti" başlığıyla yer verdi.³⁵ Oysa grevcilerin talepleri tam da Mazowiecki hükümetinin kapitalist yönelişine karşı yükseltilmiş taleplerdi. Üstelik, huzursuzluk o kadar derinleşmişti ki, grevi yöneten üç sendika, geçmişte büyük prestije sahip olan ama şimdi işçiler adına(!) kapitalist yönlü kemer sıkma programını savunan Dayanışma'ya karşı tavır alıyordu.³⁶ Zaten Polonya'da Mayıs sonunda yapılan yerel seçimlerde seçmenlerin sadece % 42'sinin oy kullanmış olması da³⁷ büyük bir muhalefet dalgasının

35. Cumhuriyet, 30 Mayıs 1990.

36. Financial Times, 14 ve 15 Mayıs 1990.

37. Cumhuriyet, 29 Mayıs 1990.

sırtında iktidara yükselen Dayanışma hükümetinin popülaritesini nasıl hızla yitirdiğini açıkça gösteriyor.

Ne var ki, Doğu Almanya'da ya da başka ülkelerde, bu tepkinin güçlü bir kitlesel seferberliğe dönüşüp dönüşmeyeceği sayısız etkene bağlıdır. Uluslararası planda kapitalizmin bugün sağlamış olduğu ideolojik ve politik hegemonyanın, kapitalist bunalımın aniden derinleşmesiyle birlikte kırılması ya da başta Latin Amerika'da olmak üzere birçok az gelişmiş kapitalist ülkede beliren sosyalist devrim olasılıklarından birinin ya da birkaçının gerçekleşmesi bürokratik işçi devletlerinin proletaryasının mücadelesine büyük bir ivme kazandırabilir. Bu ülkelerin kendi iç koşulları açısından, burada girilemeyecek sayısız etken işçi kitlelerinin savaşkanlığının derecesini belirleyecektir. Yalnız unutulmaması gereken bir etken var: Özellikle, bürokratik diktatörlüğün kitle hareketinin taarruzu altında çözüldüğü ülkelerde, işçi sınıfı bürokratik diktatörlüğü dize getirmiş bir toplumsal gücün özgüveni ile hareket edecektir.

Proletaryanın direnişi güçlü bir kitlesel seferberliğe yol açsa bile, mücadelenin bir politik devrime dönüşerek zafere ulaşmasının önünde bir dizi engel vardır. Bunların başında da belirleyici öneme sahip bir etken yer alıyor: Bürokratik işçi devletlerinde proletaryanın içinde kök salmış, komünizmin programı ile donanmış, işçi kitlelerine politik devrime giden yolda yön verebilecek önderliklerin bugün mevcut olmaması. Bu demektir ki önümüzdeki dönemde Doğu Avrupa ve Sovyetler Birliği'nde Marksistlerin temel görevi, işçi sınıfının tarihsel çıkarlarını berrak ve modern bir program temelinde savunan, sosyalizme bürokratik yozlaşmanın kaybettirdiği prestiji yeniden kazandıracak Marksist partilerin inşasıdır. Bu ağır ve zorlu görevde o ülkelerin devrimci sosyalistlerine omuz vermek ise bütün ülkelerin Marksistlerinin önde gelen görevleri arasındadır.

SONUÇ: KAPİTALİST RESTORASYONA KARŞI POLİTİK DEVRİM

Hatırlanacağı gibi, bu yazının ilk bölümünün sonunda kapitalist restorasyonun barışçı yoldan gerçekleşip gerçekleşemeyeceği sorusunun cevabını ararken, bu sorunun ancak politik devrim süreci ile birlikte ele alınabileceği sonucuna varmıştık. Şimdi ulaştığımız noktada artık söz konusu soruya cevap verebilecek durumdayız. Bürokratik işçi devletlerinin çelişik sosyo-ekonomik ve politik yapısı dolayısıyla, kapitalist restorasyon kendi gelişmesi içinde politik devrimle sonuçlanabilecek dinamikler yaratacaktır. Politik devrim başarıyla sonuçlanmayabilir ama mücadeleler olacaktır. Dolayısıyla barışçı yoldan kapitalist restorasyon, özgül tarihsel koşullar altında tekil ülkelerde (ilk akla gelen örnek yine de Doğu Almanya'dır) dışlanmaması gereken bir olasılık olsa bile, bürokratik işçi devletlerinin bütünü düşünüldüğünde olanaklı görünmüyor. Gelişimin şu ya da bu evresinde, şu ya da bu ülkede, kapitalist restorasyon mutlaka işçi sınıfının şu ya da bu derecede güçlü bir direnişiyle karşılaşacaktır. Ancak bu direnişin aşılmasıyla, yani proletaryanın bir ya da birkaç ülkede şiddetli bir yenilgiye uğratılmasıyla birlikte kapitalist restorasyon yolundaki engeller nihai olarak temizlenecektir. Ama mücadelenin nasıl gelişeceği ve kimin zaferiyle sonuçlanacağı bugünden bilinemez. Boy ölçüşme politik devrimin zaferiyle de bitebilir. Her durumda, gelecek ya kapitalist restorasyonundur, ya politik devrimin. Bürokratik diktatörlük ise artık geçmişe aittir, geleceği yoktur.

Elbette, kapitalist restorasyon ile politik devrim arasındaki bu büyük yarışta ilki ikincisinden bugün fersah fersah ileridedir. Restorasyonist kamp, nihai olarak emperya-

lizmin muazzam ekonomik, politik ve askeri gücünü de yanında bulacaktır. Üstelik, Stalinist bürokrasinin onlarca yıllık uygulamaları kitlelerin gözünde sosyalizmin prestijini tarihsel olarak en düşük düzeye indirmiştir. Bütün bunlardan ve birçok başka nedenden dolayı, proletaryanın bırakalım muzaffer bir politik devrimi gerçekleştirmeyi, kazanımlarını korumak için ciddi bir mücadeleye girebilecek morali bulabileceğini düşünmek bile bir hayal gibi görünebilir.

Doğrudur, güçler dengesi sosyalizmin köklü biçimde aleyhinedir. Ama uluslararası etkenler, ekonomik bunalım, ideolojik çöküntü, bütün bunlar işçi devletlerinin doğasındaki nesnel çelişkileri, bu ülkelerin proletaryasının maddi çıkarlarının önemini ortadan kaldırmaz. Mayıs sonunda Sovyetler Birliği'nde yönetimin, yıllardır kitle tepkisinden ürktüğü için ertelediği fiyat artışlarını nihayet uygulamaya koyacağını açıklaması karşısında doğan büyük kargaşa ve en önemlisi Ukrayna madencilerinin derhal grev tehdidini yükseltmesi, proletaryanın kazanımlarını mücadele etmeden terk etmeyeceği gerçeğinin yeni bir örneğini oluşturuyor.

Eğer Polonya'nın, önceki Doğu Avrupa ülkelerinin ve Sovyetler Birliği'nin işçileri işçi devletinin temellerini korumak için harekete geçerler ve mücadelelerini başarıya ulaştırabilirlerse, işçi devletleri 1920'li yıllarda Sovyet devriminin yozlaşmasından bu yana ilk kez yeniden sosyalist demokrasinin ve enternasyonalizmin yoluna gireceklerdir. İşte o zaman, Doğu Avrupa'nın ve Sovyetler Birliği'nin proletaryası kendi kaderini kendi ellerinde tutuyor olmanın gururu ve özgüveni ile kapitalist ülkelerin işçilerine ve ezilenlerine dönüp onları da on yıllardır ilk kez başı yukarıda kendi yanına davet edebilecektir.

Ama eğer bürokratik işçi devletlerinin proletaryası yenilgiye uğrar ve bu ülkelerde kapitalizm yeniden hakim üretim tarzı haline gelirse, bu aynı zamanda bütün dünyada işçi sınıfı için ağır bir geri düşüş demektir. Emperyalist sermaye bu büyük zaferinden aldığı güçle, ideolojik ve politik çöküntü ve şaşkınlık içindeki dünya proletaryasını mevzilerinden atarak, gerektiğinde şiddetli biçimde ezerek kapitalizmin bunalımını kendi yöntemleriyle aşma olanağına kavuşacaktır.

Yirminci yüzyıla Ekim devriminin başlattığı dinamik damgasını vurmuştu. İnsanlık yirmibirinci yüzyılın eşiğinde yeniden bir yol ağzında. Ya Ekim devriminin kazanımları bir politik devrimle derinleştirilecek, ya da insanlık uzunca bir süre emperyalizmin boyunduruğu altında yaşayacak.

Sosyalizmde İktisadi Reform Modelleri: Merkezi Planlamadan Özel Mülkiyete

Tülay ARIN

I. SUNUŞ

Bu yazıda Doğu Avrupa, Sovyetler Birliği ve Çin'de son otuz beş yıldır yaşanan iktisadi reform mücadelesini ve deneyimini değerlendiren, kuramsallaştıran tartışmaları ele alacağız. İncelemenin ana amacı iktisadi reformların doğasının ve kapsamının ne olması gerektiği üzerine yapılan tartışmaların zaman içinde evrilme doğrultularını ana hatlarıyla saptayabilmek. İktisadi reformların ne olması gerektiği ile ilgili tartışmalar bu yazıda "iktisadi reform modelleri" olarak atıf yapacağımız çerçeveler içinde incelenecek ve reform modellerinin zaman içinde genel kavramsal çerçevelerinin temel öğelerinin ve kapsamlarının nasıl bir değişme süreci geçirdiği gösterilmeye çalışılacak.

İktisadi reform modelleri fiili reform uygulamalarına yol gösteren, reform mücadelelerinin araçları olarak kullanılan çerçeveler. Bu yazıda fiili reform sürecinin tek tek ülkelerde nasıl evrildiğini ele alamayacağız; tek bir yazı çerçevesinde bunu gerçekleştirmeye olanağını bulamadık. Sadece, fiili reformların evrilmesinin genel doğrultusu ile reform modellerinin evrilmesinin genel doğrultusunun esas olarak paralel gittiğini gösteren kritik reform uygulamalarına atıf yapacağız.

Elbette kabul edilmelidir ki, tek tek ülkelerin hepsi iktisadi reform sürecini aynı zamanlarda, aynı kapsamda ve hızla yaşamamıştır. Ek olarak, reform sürecinin hiç kesintisiz sürdüğü de kesinlikle söylenemez. Her değişme-dönüşme süreci gibi sözkonusu ülkelerin iktisadi reform süreci de geçici veya daha uzun süreli duraklamalarla, ciddi veya kısmi geriye dönüşlerle, yavaşlamalarla sürmüştür. Ayrıca, uygulamada "saf" bir modelin yaşama geçirilmesi de her zaman sözkonusu değildir; daha sık rastlanan durum karma veya melez modellerin uygulanmasıdır.

Yukarıdaki tüm kayıtlamaları gözardı etmeden göstermeye çalışacağız ki, iktisadi reform modelleri (ve buna eşlik eden reform uygulamaları) merkezi planlama sistemin-den giderek uzaklaşan bir evrim süreci sergilemiştir. Bu süreç merkeziyetçi planlamadan değer biçimlerine, değer biçimlerinden piyasaların oluşumuna, piyasaların oluşumundan farklı mülkiyet biçimlerine, farklı mülkiyet biçimlerinden farklı mülkiyet haklarına ve toplumsal mülkiyetin farklı biçimlerine, nihayet toplumsal mülkiyetin gerekli olup ol-